

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՑԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄ

Ս Ի Ո Ն

ՀԱՅ. ԱՄՍԱԳԻՐ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

ԲԱԶԱՆԳԱՎԱԾԻԹԻՒՆ

Երես

ԽՐԱԿՐԱԿԱՆ

— Ո՛ւր է Մայր Աթոռոյ Նուիրակը. * * * 289

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

— «Մեակ առանց ամօրոյ» . Թ. Ե. Գ. 292

— «Պիսանի Տեառն» . Թ. Ե. Գ. 293

Հոգեւոյ Տ. Բաբգին Կարողիկոս — Կենսագրական. Գ. 295

ԲԱՆԱՍՏԵՂԵԱԿԱՆ

— Սուրբ Նեանի վանքը . Արսէն Երկար 294

— Աղօթք . Հայացոյց՝ Հրաչ Բաբայան 299

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

— Փոքր Սոկրատի հեղինակը . Գրոթ. Ն. Աղոնց 300

ՀԱՅՐԵՆԱԿՈՍՍԱԿԱՆ

— Պատմական տեղեկութիւններ Հայաստանի
հոգեւրի ոռոգման մասին . Մեարոյ Մազիստոս Արփաւ . 305

ԵԿԵՂԵՏԱԳԱՏՄԱԿԱՆ

— Գրիգոր Կեսարացի Պատրիարք
էւ իր ժամանակը . Ա. Ալպոյանեան 309

ԳՐԱԿԱՆ

— Տիգրան Երկար . Յ. Օշական 315

ՄԱՏԵՆԱԿՈՍՍԱԿԱՆ

— Neuarmenische Grammatik . Յուսիկ Վրդ. 318

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

— Ամսօրեայ լուրեր . 320

Ս Ի Ո Ն

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Բոլոր հրկիրներու համար Սինի Տարեկան բաժնեգինն է

Անգլ. Շէլ 6 (Ամեր. Տուր 1.50) կամ անոր համարժէքը.

Նուստեայ կամ վեցամսեայ բաժանորդագրութիւն չկայ:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԱՆԽԻԿ Է

Հասցէ՝ Rédaction de la Revue Arménienne SION

Patriarcat Arménien

JÉRUSALEM — Palestine -

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ՍՐԲԱԶԱՆ ՔՆԱՐ

ՀՈԳԵԼՈՅՍ ԵՂԻՃԷ ԴՈՒՐԵԱՆ ՍՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ

բոլոր բանաստեղծութեանց հաւաքումը,

ինքնագիր եւ թարգմանածոյ:

ԷԶ՝ ԼԱ + 575

ԳԻՆ՝ 4ԵՑ ՇԻԼԻՆ

ՄՕՏ ՕՐԷՆ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԷ

ՇԱՐԱԿԱՆ

ՀՈԳԵԻՈՐ ԵՐԳՈՑ

ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՈՒՂՂԱՓԱՌ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

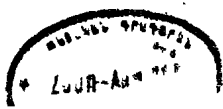
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ո՞ՒՐ Է ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ ՆՈՒԻՐԱԿԸ

Գիտենք թէ ո՛ր հեռաւոր սփռնքներ տարին և ի՛նչ մէջընդմէջ սահմաններէ ներս կը մղեն դեռ զինքը իր անխոնջ եռանդն ու պարտականութեան ըզգացումը. բայց չենք զիտեր, վամնզի չլսեցինք և չիմացանք, թէ ո՛ր հասած է արդ և ո՛ր պիտի յանգի ի վերջոյ իր առաքելութեան գործը, իբրև կատարում Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Վեհին յանձնարարութեանց, և իբրև իրականացում անկեղծ իղձերու՝ զորս ամէնքս ազգովին ունեցանք իր մասին, յաջողութեամբ լրացած տեսնելու համար խաղաղութեան հրեշտակի իր բարձր ու կարևոր պաշտօնը: Եւ մեր հետաքրքրուի՛նք իր մասին՝ այս մտահոգութեան մէջ է անշուշտ մանաւանդ որ կը շեշտուի:

Երբ դեռ մեր մարզին մէջ չունէինք զինքը, և՛ տարապարտ մտածումներէ ալ տարուած՝ կը խորհէինք թէ պիտի չկարենանք խակ երբեք ունենալ զինքը մեր մօտ, իր ընելիքին անասելի դժուարութեանց մղձաւանջն էր որ կը ճնշէր մեր սիրտը. ու գուցէ անզգալաբար կամ բնազդօրէն կը կասկածէինք անգամ որ անյաղթելի խոչընդոտներու նախազգացումն էր որ վարանում կը պատճառէր իրեն՝ մեկնելու համար դէպի իր պաշտօնին դաշտը: Բայց «երբ եւ կաւ վերջապէս», ինչպէս բուն տեղն է ըսել, երբ տեսանք ու լսեցինք զինքը, երբ խելամուտ եղանք գործելու այն եղանակին՝ որով կը թուէր մտադրած ըլլալ կատարել իր յանձնառութիւններ, հասկցանք թէ զորժ ունինք Եկեղեցւոյ այնպիսի պաշտօնէի մը հետ, որ զիտէ ամենէն առաջ խորհիլ, կշռել հանգամանքները, և ըստ այնմ ընել ինչ որ ըսուած է իրեն ու նոյն ատեն իր սիրտէն ևս կուգայ ընել. ու դժուարութիւնները, ֆնալով հանդերձ մեր մտածութեան մէջ իբր մեծ ծանրութիւններ, տակաւ առ տակաւ մերկացան մեր զգացումին առջև՝ անառիկ լինելու իրենց երևոյթէն:

Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանի անցքը իր ամբողջ ճամբուն վրայէն՝ չեղաւ երբեք անցք մը փայլակի, որ բույեական լոյս մը կը շողացնէ լոկ, մոթը լեցնող ձևերուն զգայութիւնը հազիւ տալով աչքերուն՝ զանոնք նորէն թաղելու համար խաւարին մէջ: Անիկա կրցաւ ամէն տեղ ազգային զգացումի եղիմարտութեան երկարատեւ պայծառութիւն մը յառաջ բերել ամէն շրջանակ և զիտակցութեան երկարատեւ պայծառութիւն մը յառաջ բերել ամէն շրջանակներէ ներս: Անցաւ մեր մէջէն ոչ թէ զահալէժ թաւալումներովը հեղեղառատ ալիքներուն, որոնք կը փշրեն ու կը քշեն աւելի, այլ յուշիկ սահանքովը առուակին, որ կ'ոռոգէ խաղաղիկ, գովացնելով նախ մթնոլորտը, և յետոյ կշտա-

709/66

ցընելով տունկերուն արմատները, և այսպէս սնունդի և ոյժի առատ ճարակ մը սփռելով պատշաճօրէն իր չորս դին:

Գործածեց ամենէն աւելի այն գորութիւնը, որուն համար ա'լ երբեմն կարելի ըլլայ թերևս յարաբերական առումով մը գէթ ըսել. «առանց որուն» ոչինչ չէ եղած»։ Խօսքը, խելքով ըսուած խօսքը, բանը, որ իր հմայքին ամենէն ոգեւորիչ տարրերէն մին եղաւ։ Խօսեցաւ մեզի մեր անցեալէն, մեր սրբութիւններէն, մեր անանց գեղեցկութիւններէն, մեր անմահ փառքերէն, մեր վիշտերէն, մեր յոյսերէն, մեր նախնեաց և ապագայի Հաւատքէն, մեր Հայրենիքին մէջ գեռ ներկայիս շարունակուող մեծագործութիւններէն։ Իր բանախօսութիւնները և քարոզները մտքի և սրտի ճշմարիտ խրախճանքներ եղան:

Այդ ամէնը ըրաւ ան ոչ թէ բեմական և արուեստագիտական հրապոյր պատճառելու համար իր և մեր զգացմանց, այլ իբրև մէկ կարևոր մասն ու միջ շրջը իր պաշտօնին գործադրութեան — Իմաստուն բժիշկը, որ կը ճանչնայ իր հիւանդին ծնողքն ու նախնիքը, վեր առնելու համար անոր մէջ ինչպիսի վրայ եղող բարոյականը, պարտք կը համարի յիշեցնել անոր իր սերունդին գիծին վրայ զինքը կանխողներուն ուժեղ կազմն ու կորովը: Նուիրակը այս մեթոտը գործադրեց, ցոյց տուաւ մեզի թէ իբրև ցեղ՝ ի՞նչ բարձրութիւններէ կ'իջնենք, և իբրև ժողովուրդ կամ ազգ՝ ի՞նչ շքեղութիւններէ պէտք է ծնունդ առած լինի մեր հոգին:

Ոչինչ ըսաւ նա մեզի, անշուշտ, այդ բառերով. թերևս, նոյն իսկ, ինքնաբերականօրէն այսինքն առանց կանխամտած դիտումի կիրարկեց միայն նա իր մեթոտը. ոչ ոք նաև թերևս մեր մէջէն այդ պահուն խորհեցաւ այսպիսի հընարքի մը մասին. բայց զործը կը վկայուի իր արդիւնքէն, ինչպէս ցանքը հունձքէն. իր անցնելէն վերջ՝ որ և է տեղէ, խաղաղութիւնը տիրեց ամէն կողմ: Ամէն Հաստատութիւն կամ Համայնք, մասսեւեռուած կարծես իր անցեալի մեծութիւններով, մոռնալ ճգնեցաւ իր ներկայի փոքրելութիւնները: Պուստանիս, Պուլկարիս, Եւրոպայի բոլոր միւս մասերը, ուր այցելեց, հոս՝ Պաղեստին, Լիբանան, Սիրիա, Միջագետք, Նեիլպոտոս, Յունաստան, ամէն տեղ շինել եղաւ իր տպաւորութիւնը, և ազդու՝ իր խորհուրդն ու խօսքը: Մամուլը իր անձին գովքն ըրաւ միահամուռ. հոսանքներ և շերտաւորումներ, եթէ հաւասար շերտութեամբ չըլլապատեցին իսկ զինքը, հաւասարապէս յարգանք արտայայտեցին սակայն իր արժանիքին և անկեղծութեան մասին:

Ահա՛ւասիկ Մարտէլլ. հարաւային Փրանսայի ամենէն հայաշատ և ազգային ու ժողովրդական ոգևորութեամբ հարուստ՝ բայց սկիզբէն իսկ ամենէն եւուռեղեռ վերելայրուածներով հանրային զգացումը տառապեցնող այդ թեմը ի՞նչպէս ի վերջոյ գտաւ իր խաղաղութիւնը: Եթէ ժամանակն ու բացատրութեան անկարօտ հանգամանքներ օգտակար եղան անշուշտ այդ արդիւնքը ձեռք բերելու տեսակէտով, եթէ քիչ չեղաւ նաև ատոր համար՝ Գալիֆօրնիայէն ընտրութեամբ արդէն հոն փոխադրուած Գարեգին Սրբազան Խաչատուրեանի համերաշխական անկեղծ ջանքերուն դերը, պարտիք սակայն խոստովանել անվերապահօրէն թէ այդ յալոդութեան մեծագոյն բաժինը զործն է Նուիրակ Սրբազանի իմաստուն և հեռատես ընթացքին և մանաւանդ Սրբազնագոյն Հայրապետին բարձրօրէն լայնախոհ և հայրական տնօրինութեանց: Եւ հիմակ որ, մշակին նման որ կը ցանէ ու կ'անցնի՝ Աստուծոյ թողլով հունձքին աճումը, Ն. Սրբազնութիւնը,

իմանալով Միջերկրականի այդ խռովածուփ ավերումն վրայ գոյացած խաղաղութիւնը, կը խորհինք թէ ո՛րչափ ուրախ պիտի լինի հոն իրականացած բարեյաշիւոյ կացութեան համար, ուր վստահ ենք թէ ընդհանուր Հոգեւոր Հովիւին և հարուստ ֆրանսահայոց Հայրապետական Պատուիրակին և վաղուան Առաջնորդին խղճամիտ լըվութիւնը, միացած տեղւոյն պատուական ազգայնոց ողջմտութեան և աներկեան ազգասիրութեան հետ, պիտի ստեղծեն իրենց համար օգտակար և ամենուս համար պատուաբեր նոր կեանք ու գործունէութիւն:

Բայց մինչ ինքը, Նուիրակ Սրբազանը, Նոր Աշխարհի մէջ կը հրճուի այժմ ի տես կամ ի յուշ Հին Աշխարհի մէջ իր աշխատութեանց բեղնաւորմանը, մենք ամենքս իրեն և անդրովկիանեան մեր ազգակիցներուն կը նայինք սրտատրոփ և ակնկառոյց, և կը սպասենք իր բարի լուրերուն, որոնք «հայրենիքէ խապրիկաներու չափ անոյշ պիտի ազդեն մեր սիրտերուն»:

Լուսթիւնը՝ որ կը տիրէ ահա ամիսներէ ի վեր, յի՞ք է արդեօք նոր և երջանկազոյն իրականութեանց հաւաստումովը. ո՛հ, ներուի՛ մեզ ըսել, մենք զայդ միայն կ'ուզենք մտածել. չենք կրնար թողաւորել մեզի խորհիլ հակառակը: Վստահութիւնը՝ զոր ունինք նախ ազգային ընդհանուր ողջմտութեան մասին, և յետոյ Ամերիկայի պաշտուարժան Հայութեան նկատմամբ, վստահութիւնը՝ զոր կը տածենք միշտ Նուիրակ Սրբազանի բարձր կարողութիւններուն և խոր հայրենասիրութեան և Սփիւռքի բովբերուն մէջ հիմակ աւելի ևս թրծուած փորձառութեան վրայ, լաւատես կ'ընեն զմեզ այդ ուղղութեամբ:

Պէտք է լռեն կիրքերը. պէտք է ամենէն աւելի ու բոլոր կողմերուն վրայ իշխէ զիշողութեան ոգին. պէտք է ամէնքը բոլորուն Մայր Աթոռոյ Առաքեալին շուրջը և լսեն անոր խաղաղութեան խորհուրդները. ներկայովը միայն մտահոգ և ապագային մանաւանդ ակնդէտ՝ մոռնան անցեալը, անոր դասերէն յաւատ խրատուած, և օգնեն իրարու՝ այդ հեռաստանեայ ավերումն վրայ, ուր ամենէն աւելի պահ մը աղմուկեցաւ հայ անունը և արատաւորութեամբ հայ պատիւը, ամենէն աւելի մխիթարական պանծացումով բարձրացնելու համար մին և սրբելու համար միւսը:

Մայր Աթոռոյ պատուական Նուիրակը, որուն շատ մօտէն կը ճանչնանք մենք բարի տրամադրութիւնները, և որ գիտենք ի՞նչ յոյսերով՝ բայց նոյն ատեն ի՞նչ յոյզերով՝ կը դիմէր դէպի աշխարհի մեծագոյն Հասարակապետութեան Հայութիւնը, պէտք է դառնայ անկէ զուարթ հոգւով, սիրտ ի թունդ արձագանգ տալու համար անմահ Սողոմոսի այն տողերուն, զոր կ'երգէին տաւաշխարհիկ պանդխտութեան ցուպն ի ձեռին իրենց հայրենիքէն ժամանակաւորապէս հեռացող Իսրայէլացիները մեկնած պահուն.

Եւ որ երբանրն լալով՝
Գալով գայեմ ցլնծալով,
Լիալիւրկ մեծ որայով.

Նուիրակը պէտք է այս երգը իր շրթունքին դառնայ Հայաստան, ի Ս. Էմիմածին, Ամենայն Հայոց Սրբազնագոյն Հայրապետին հաղորդելու համար Սփիւռքի Հայութեան որդիական համբոյրն ու յարգանքը:

★ * *

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

“ՄՇԱԿ ԱՌԱՆՑ ԱՍՕՓՈՅ,”

(Ռ. ՅԻՄ. Ռ. 15-19)

(Գ. ԿԻՐԱՆԻ ՄՆՆԻԿԱՆ)

Մէկէ շատ աւելի են անշուշտ այն բարեմասնութիւնները, որոնցմով պէտք է զարգարուած լինի Աւետարանի պաշտօնեան, որպէսզի ամօթահար չի կենումի պատճառ չունենայ՝ երբ լռէ ուրիշներուն ըսածն իր մասին, կամ երբ ինքն իսկ անզարգաւանայ իր վրայ՝ իր խղճի ատեանին առջև կանգնած:

Այդ բարեմասնութիւններուն մէջ առաջիններէն մին է սակայն ապահովորար այն բարեխիղճ զգուշաորութիւնը, զոր պէտք է ի գործ դնէ անիկա միշտ իր աւսուցումին և իր վարութեանը կամ վարուեցողութեանը մէջ. այսինքն իր պաշտած հաւատքին և իւրացուցած համագումներուն ճշմարտութիւնը բանի և գրով ժողովորդին աւանդած ատեն, և իր պաշտօնին պարտականութիւնները կատարելու համար հետեւելիք սկզբունքներուն ու հղանակներուն ընտրութեանը մէջ:

Երբեք՝ յայտուած ու կամակոր, այլ միշտ պարզ, ուղիղ և խոհական: — Այս պէտք է միայն լինի հոգեւորականին, անոնց մանաւանդ որոնք ասպարէզի մարդեր են, մտքի և կեանքի անշղկ կանոնը: Պէտք չէ բնաւ թոյլ տան անոնք ինքզինքնուն՝ բեմը նկատելու գիրք մը, որմէ կարելի ըլլայ անձնական նկատումներու կամ խմբական գաւառների սլաքներ տեղադրել երեւոյթուած կամ իրական հաւառակորդներու վրայ. ո՛չ ալ փորձուի՝ ինչ մանաւանդ՝ սրամտութիւններու վառ յեղքէն, քաղցրաւէտուած խայթոցներով թոյն սրսկելու համար սիրտերէ ներս: Նուիրական այն բարձունքն է ան, որ ելլողը առաջին ըտպպէն պէտք է մոռնայ ինքզինքը՝ զմայցիկին փրկութեան զգացումին մէջ:

Իսկ գրի՛լը՝ . . . իր մասններուն տակ պէտք է ծառայած ըլլայ ան իրիւ հոգեւոր և բարոյական գործիք լոկ: Այնպէս որ,

տարիներ վերջ, օր մը, ի չգոյէ զայն այլ ևս չարժող ձեւքին, երբ ինկած լինի անիկա ամայայած սեղանին վրայ, ցամքած կաղամարին կողքին ծանգոտ, զայն տեսնող մը կարենայ մտածել. «Ահա՛ տակէ՛ց է որ դուրս եկան ուխտի և իղծի, հաւատքի և անկեղծութեան, անշուշտ երազներու և վսիմ ցնորքներու, սիրոյ և պատրանքի, մերթ փոփոխուած չափ սրտայոյզ և մերթ իրենց գառնութեամբն իսկ բուժող խօսքեր. այլ թունաւոր և վատ նետ՝ որ պատուել միայն գիտէ, չարայնգութ բառ՝ ոչ երբեք»:

Ու իր մէջ աւետարանելու կոչումն զգացող գործիչը կը յաջողի այս ուղղութեան վրայ գնել իր անձն ու կեանքը, եթէ իրեն նշանաբան ընէ միայն ու միայն «ուղիղ համառօտել զբանն ճշմարտութեան». այսինքն եթէ հետամուտ ըլլայ ուղղամտութեամբ բացատրելու Աստուծոյ խօսքը, առանց տարուելու ձգտումներու դիտումներէ և զգուշանալով անհարկի շեղումներէ, որոնց հետեւանքը կ'ըլլայ յաճախ ընդունայն վէճեր, անօգուտ բանակութիւններ, ստեպ սնտոխի և նոյն իսկ պիղծ խօսքերով կծուացած: Զի կիրքի կայծ մը յաճախ կրնայ հողիներուն մէջ յառաւել բերել այնպիսի բունկումներ, որոնք՝ քաղցկեղի պէս վարակելով՝ կը խոտմեն հասարակութեան խաղաղութիւնը, ու կործանելով ի վերջոյ ամէնուն հաւատքը, չուտով մոխրակոյտի կը վերածեն հանրային բարոյականը:

Պաշտպան ճշմարտութեան և ընդդէմ մոլութեանց. անտարակոյտ ս'յոս միայն պէտք է լինի փրօնաւորին կեցուածքը իր հաւատքին և անկէ բղխած առաքինութեանց վերաբերմամբ. բայց այդ մասին իմաստութեան, ողջմտութեան եւ սիրոյ այնպիսի ընթացքի մը պարտի հետեւիլ, որ անոնց նկատմամբ երբեմն տալ հարկաւորուած իր բացատրութիւններու ծառային իւր լուսաբանութիւն միայն. ու վիճարանութիւնը, որ անգործ ոգւով կատարուած ատեն, կրնայ արգարե օգտակար լինիլ, չփոխուի հակահառաքինութեան, որուն անվերջ ծնունդն են հակամարտութիւնն ու կոխը:

Քրիստոնէութիւնը աւելի կ'հասնէ է քան խօսք. ուրիշ բացատրութեամբ՝ ապրուած ճշմարտութիւն. գործնական ուսուցում՝ որ, ըստ ինքեան արգէն առողջ, պէտք է

առողջարար, այսինքն փրկաւէտ լինի անհատներուն եւ հասարակութեան համար մէջ մաքտու բարեպաշտութիւնը, ծաղկեցնելով սիրոյ՝ գթութեան եւ համերաշխութեան կեանքը, եւ թոյլ չտալով որ միտքերը տանջուին ընդունայն խռովքներով, ու սիրտերը հիւժին հիւսանգազին հրայրքներու մէջ, որոնք շատ անգամ հետեանքն են կամ սխալ դատարարակութեան եւ կամ ճշմարտութենէն խրաչնչ իրեն ունակութիւն դարձուցած մտայնութիւն մը:

Աւտարանի պաշտօնեան իր խօսքերուն մէջ եւ անձին վրայ երեցնելով իր քաբողած կրօնքին այդ շնորհները, ինքն իսկ եղած կ'ըլլայ իր հօտին հոգեւոր շինութեան օրինակն ու գործաւորը, եւ ատով՝ այնպիսի մարդ մը, որ պիտի չուենայ շիկնումի պատճառ, ըրած չըլլալով իր պարտականութեանց հանգիստ օրէն զանցառութիւն, եւ ունեցած չըլլալով ոչ մէկ թեոթիւն՝ աշխատութեան մէջ. այսինքն՝ «մշակ առանց մօթոյ», Առաքեալին բացատրութեամբ:

Թ. Ե. Գ.

«ՊԻՏԱՆԻ ՏԵԱՌՆ»,

(Բ. Թիմ. 19-21)

(Գ. ԿԻՐԱԿԻ ՄՆՆԴԵԱՆ)

Տո՛ւնը, տունին մտածումն է, Առաքեալին դատողութեամբը, ամենէն բարեյաջող պատկերներէն մին, որ կրնայ գեղեցկօրէն ներկայացնել քրիստոնէական Եկեղեցոյ գաղափարը:

Աստուծոյ ճարտարապետութեան է ան, իբրեւ «սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան», որուն հիմքն են մարգարէներն ու առաքեալները, եւ անկիւնագլուխը՝ Քրիստոս. անոր մէջ կը բնակին, իբրեւ ընտանիք Աստուծոյ եւ քաղաքակիրթ սրբոց, հաւատարմաւորները, այսինքն անոնք որ իրենց մէջ ունին Ս. Հոգւոյն ներկայութիւնը: Այդ տունը, իր ներքին կառուցուածքով եւ կազմաւորութեամբը, նոյն ատեն, խորհրդական մարմինն է Քրիստոսի, ու մենք ամէնքս անդամներն ենք

անոր, ուստուածային ծրագրի մը համեմատ սահմանադրուած նուիրապետութեան մը կանոններովը կապուած իրարու հետ:

Ինչպէս ամէն շինութեան, ան կրնայ երբեմն երբեմն սարսիլ բուռն հոգերէ. զայն կրնան ցնցել մոլոր գաղափարներ եւ ֆիասակար միթոտներ, որոնց դէմ հարկ է պաշտպանել եւ պատապարել զայն: Բայց անոնք չեն կրնար բնաւ սպառնալ անոր գոյութեանը, ժամնդի պահպանութեանը ներքեւ կը գտնուի անիկա երկու հզօր ըսկզբունքներու, որոնք, Առաքեալին բառով՝ իբրեւ «կիւղ», այսինքն իբրեւ գիւնքը յատկաւորող նշանատախտակներ, ազուցուած են իր ճակտին վրայ:

Աստուծոյ մին այն է թէ Աստուած սկզբնաւոր իրենները. կեղծ եւ խախտու հաւատքով իրեն մօտեցողներէն կրնայ Ան զանազանել ուղղամտօրէն իրեն նուիրուած սիրտերը. հետեւաբար այս վերջինները զերծ պէտք է դգան ինքզինքնին՝ որբիւններուն մոլորանքին պատճառաւ Աստուծոյ անտես մնալու վտանգէն: Միւսը՝ հրաման մըն է, որ կը պատուիրէ հեռու մնալ ամբարիշտներու եւ անիրաւներու հաղորդութենէն:

Պարզ է թէ այս երկու սկզբունքներէն առաջինին իրագործումը կը վերաբերի Աստուծոյ միայն ինքնին, եւ կ'արդիւնաւորուի միշտ անոր անհուն իմաստութեան եւ բարութեան շնորհիւ միայն. մինչ երկրորդը, որ հրաման մըն է կամ պատուէր մը, մեզի կը պատկանի, իբրեւ կատարուելիք պարտականութիւն, իբրեւ մեր կամքէն կախեալ գործողութիւն մը:

Ու ասով է որ ամենէն աւելի կը հրաւիրէ Առաքեալը մեր ուշադրութիւնը: — Վերադառնալով տան գաղափարին այլաբանութեան, անիկա իր միտքը կը պատկերազարդէ սրտազրաւ մանրամասնութեամբ մը: Ինչպէս ամէն միւս տան, նոյնպէս Աստուծոյ տան մէջ կան բազմաթիւ անօթներ. մենք իսկ ենք անոնք: Ինչպէս այդ կարգի իրեղեններուն բուն արժէքը՝ աչքայն իրենց գործածելիութեանը յարմարութեան մէջ կը կայանայ, նոյնպէս մեր արժանիքը պէտք է տեսնենք ոչ թէ մեր զիրքի եւ աստիճանի առաւելութեանց, կամ անձնական, տոհմական եւ պաշտօնական

հանգամանքներուն՝ այլ այն ընդունակութեան և պատրաստակամութեան մէջ, որոնցմով կրնանք ինքզինքնիս պիտանի ընծայել Աստուծոյ կամքին, մարդկութեան փրկութեան ծրագրին գործադրութեանը համար:

Այս պէտք է լինի քրիստոնէին ամենէն երկրւոյած մտահոգութիւնը. պիտանի դարձնել ինքզինքը՝ իր Տիրոջը: Ամանի մը՝ արծաթ կամ ասկի, փայտ կամ խնդի լինելը չէ՝ այնքան որ ատակ կը դարձնէ զայն իրեն համար սահմանուած նպատակին, որքան իր ներքինին սրբուած ըլլալը. աղիւսէ բայց մաքուր ըմպանակը կը նախընտրենք ասկի բայց կեղտոտած ակաւառակէն: Մաքուր միտքերու, անբաւարարութեան, չըծաւորուած խղճմանքներու, արգար միտքերու, ուղիղ կամքերու միջոցաւ է որ կրնայ իրականանալ Աստուծոյ Թագաւորութիւնը երկրի վրայ:

Եկեղեցին այնքան աւելի կենդանի, Աստուծոյ տունը այնքան աւելի խոսուն և գործօն եռանդի մէջ կ'ըլլայ, որքան աւելի նուազ լինի անոր մէջ անպէտ հոգիներուն թիւը:

Հացն ու գինին, որոնցմով կը խորհրդաւորուին մեր կրօնքին ամենէն մեծ սրբութիւնները, ու կենդանի ջուրը, չեն կրնար գրուիլ անմաքուր անօթներու մէջ. չեն կրնար կրուիլ կեղտոտ ձեռքերէ: Անխտրդախ և տեւական համաձայնութիւն մը պէտք է ըլլայ Աստուծոյ ծառայութեան նպատակին և իր ծառաներուն նկարագրին միջև:

«Անօթ պատուական, սրբալ և պիտանի Տեառն»։ Եւ այս պէտք է լինի մտաւորապարը ամէն քրիստոնէի, ու մանաւանդ ամէն անոնց՝ որոնք Աստուծոյ ծառայութեան կոչումն ըրած են ասպարէզ իրենց կեանքին:

Թ. Ե. Դ.

ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վանքին դեռ բաց է փայտէ դուռն. աղօթարան,
Որուն ճեմակ ու հեռադարձ ուղիներէն
Տրդան կու գայ սիրք բուրվառ մը համօրէն
Սիրոյ վրճիս երազներու մէջ անսահման:

Նոր լուսադիւր է ցայտեր հոն, Սուրբ Նշեանի
Ծառերուն տակ որ բարձրներ էին հսկայ,
Այս Յիսուսակը մեղմօրէն երբ կ'արիւնի,
Այնքանու մէջ կը կաթի շող մը լուսնկայ:

Մութ փայտէ դուռն արեւոյսին հոն կը բացուէր
Դաւեանուն վրայ ուր ծրփանաւ էին հասկեր.
Ձայնի, գոյնի լուսեղ խորհուրդ մը կար խորին:

Բայց ո՞ւր է Ձայնը որ կ'երգէր աղօթասաց,
Ո՞ւր ձեռքը տրուէ որ քախանձանք էր առ Աստուած,
Երբ լուսնաւիթ մեղմով աչկեր կ'օծուէին . . .

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱՔԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ —

(ԹՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐ ՍԻՆՈԹԵՐ)

Սարկաւագութեան երրորդ տարին, այսպէս ազատ աշխատութեանց և ուսումնասիրական զբաղանքներով անցընած, պիտի աւարտէր 1895ի Սեպտեմբերին: Ուրոշ էր որ այդ տարին Սալվերդի ուխտաւորութիւնը պիտի տեղի ունենար աննախընթաց ոգևորութեամբ. այդպէս կը լինէր ընդհանրապէս այն տարիներուն, երբ Հոմախեան քաղաքակոնութեան մէջ Հայուսթեան հանդէպ փոքր ք շատէ դէպի մեղմ փոփոխութիւն մը կը զգացուէր, ու տընտեսական յաջողութիւններ քիչ մը վեր առած կ'ըլլային ժողովուրդին բարոյականը: Այդպիսի տարի մըն էր 1895ը:

Նախորդ տարիէն, Սասունի կոտորածին հետեանքով Ալեքեան Պատրիարքի անկումէն յետոյ, Դիակտեմբերին պատրիարքական աթոռ ելած էր Իզմիրլեան, ժողովրդական անտահման խանդավառութեանց մէջ, Քանի մը ամիս վերջ, ազգային յոյսը իր բարձրակէտին էր հասած՝ Հայկական գաւառներու Բարենորոգութեանց Մայիսեան ծրագրին ընդունելութեամբը Սուլթանէն. ու Թուրքիոյ Հայութիւնը, առաջին օրէն սակայն հորիզոնին վրայ ծայր տուած արիւնտ ամպերը նշմարելու անկարող, անձնատուր եղած էր համայնական բանդագըտանքի: Ձերխփանի Մոյիսը, որ եղանակէն էր Պոլսահայ աւագործերին ուխտաւորութեան, անցած էր ճոխ և արդիւնաւէտ: Շատ աւելին կը սպասուէր Աստուածածնի և խաչվարդի ուխտաւորութեանց համար, զի Արմաշու վանքը, իբրեւ ուխտատեղի և առողջ իսկ իբրեւ տեսակ մը ազգային համախմբութեանց ժամադրական՝ ասիական ցամաքազգլիին յառաջակողման վրայ բացուած այն կէտն էր, ուր շուրջ երեք դարերէ ի վեր կը դիմար բնաշխարհէն դէպի Միջերկրականի և Մարմարայի այդ եզերքները հոգած Հայութիւնը,

առ ի չգոյէ իրենց շրջանակներուն մէջ վանական մեծ կեդրոններու՝ հոն յագուրդ տարու համար ազգային բարքերուն մէջ այլ ևս տարբարացած ուխտաւորական աշխարհախումբի հաւաքման բնազդական իդածներուն:

Այդպէս էր որ Սեպտեմբերի սկիզբէն, երբ հունձքի՝ կութիի և առետրական շարժման գործերը իրենց գրեթէ վերջակէտին յանգած կ'ըլլային, Արմաշի խեղճուկ գիւղը երեսօթիւ կ'առնէր հայկական մեծ տօնապահաւի մը, ուր իրենց գաւառի բարբառներովը, տարազներովը, կենցաղի կերպերովն ու կրօնական սովորոյթներովը կը լեցուէին՝ բացի Նիկիոմիդիոյ, Ատարազարի, Պարտիզակի, Եալովայի, Բազորու, Պոլսոյ, Ռոստոսթոյի, Ազրիանուպոլսոյ և իրենց շրջակայից և Նոյն իսկ Եգիպտոսի, այլ նաև Գոնհայի, Սիվրի-Հիսարի, Ջիւնանիոյ, Ալ-Շէհիբի, Քիօթահիոյ, Աֆ. Գաւառահարի, Էսկիզէրի, Պրէճնիկի գաւառներէն եկած հայերէն, աւելի քան երկու բիւր բազմութեամբ ժողովուրդներ:

Յայտնապէս, այդ տարիին բացառիկ այդ ոգևորութիւնը աստիճան մը աւելի պիտի շեշտուէր եթէ միտաբանութեան վրայ Սալվերդացին առաջ աւելցուած ըլլային եւրոպայացի եօթը տարեկան պատերազմները: Ուստի որոշուեցաւ կանխել ձեռնարկութիւնը և կատարել Յունիսին: Բայց կ'ուշանար Կեդր. Կիօն. ժողովէն այդ մասին սպասուած արտօնագիրը: Հասկցուեցաւ թէ դա մը որոշուեցաւ էր Ներսէն և դուռնէն, քանի մը խուլ անկիւններէ, ուր սկիզբէն շատ հաշտ աչքով չէին դիտած հոգևորականներու զարդացման գործին հետզհետէ հասունացող յաջողութիւնը: Կասկածներ սպրդեցուցան էին մութին մէջէն՝ ընծայաշունչներու ուխտին անկեղծութեանը մասին, մինչև իզմիրլեանի իսկ մտաւորութիւնը

վրդավելու աստիճան: Պէտք եղաւ հետեւաբար որ Դպրեմանքի ներքին Տեսուչը, Եւրիշ Վրդ. Դուրեան, Պոլիս մեկնի իսկոյն, անձամբ հարցը հասկնալու և հարկատու բացատրութիւնը առաւ համար: Պատուրիաքը, իր ձեռնաստուին և ամենասիրելիին հաւաստումներովը ապահովուած, հրամայած էր ձեռնադրութիւնը, որ կուտարուեցաւ Յունիս 15ի (Հ. Տ.) Տօն Կաթուղիէի Կիրակին, Ջարխասփանի տաճարին մէջ:

Եօթնին պարագլուխն էր Յարութիւնը, որ կոչուեցաւ Բարզէն. իսկ ընկերները՝ Միւս վեց դասակիցները, որոնք կոչուեցան Պոստով, Ջաւէն, Մաշեղ, Մմարտ, Աղան և Մաշթոց: Օրմանեան, որ իրեն համար կանոն ըրած էր ազգային և երկազանի անուններով վերածայնել միշտ իր ձեռնաստուները, նոյն առնել իբր թէ չափով մը միտ գնելով նաև անոնց անձնական ձեռքատուներուն, չենք գիտեր թէ այդ տեսակետով ապագային որչափ նուազ պատուած գտաւ ինքզինքը իր նախապագայում: Ներսէս մէջ. բայց ինչ որ առաջին օրէն ամէնուս տպաւորութիւնը եղաւ սա է թէ իր անգրանիկ աշակերտին տալով Հայ Եկեղեցայ ինքնուրուշութեան գործին մէջ ամենէն նշանակելի դեր կատարող մեր Հայրապետներէն մէկուն անունը, ոչ միայն Հանրութեան մասնաճիւղ ըրած կ'ըլլար Դպրեմանքի ոգին, այլ և ձեռնադրեալին վրայ կը ցուցնէր անոր նկարագրին ամենէն բարացուցական գիծերէն մին: Անունը չէ անշուշտ որ կը շինէ մարդը. բայց չենք կրնար չխոստովանիլ թէ պղտիկ առաւելութիւն մը չէ մարդու մը համար իր անունին շնորհքը արդարացունեն իր անձին վրայ: Ու գիտենք այսօր ամէնքս ալ թէ անկրկա մինչև վերջը ի՞նչ վայելչութիւնամբ կրեց միշտ իր անունը: Նորընծայ եօթն իրենց ձեռնադրութեանէն յետոյ տարի մը ամբողջ մնացին դեռ Արմաշ. այդ միջոցը անցուցին անոնք քաւրողական եւ ուսուցչական հրահանգութեամբ եւ զբաղան պարապումներով: Քաւրողականը շարունակութիւնն էր լոկ սարկաւապութեան շրջանին սկսուածին, ու նորընծայ Բարզէն արեգիկ կատարեց այդ մասին իր բաժինը միշտ նոյն եռանդով և աւելի հասուն փորձառութեամբ: Բայց

ուսուցչութիւնը նոր էր իրեն համար իբրեւ ասպարէզ: Ժառանգաւորաց նորակազմ կարգին դասեր պիտի տային ամէնքն ալ՝ շարաթական երկերով Ժամ: Ինքը նախընտրեց հայերէն աշխարհաբար: Այս գաւառ՝ իբրեւ ուսում՝ նոր էր Դպրեմանքի ծրագրին համար: Դուրեան որ սկիզբէն ինք գասաւանդած էր հայերէնը, բաւականացած էր միայն զրաբարով. աշխարհաբար կրթանքին ծառայեցնելով գրաբարէ արդի հայերէնի վերածումը, գրաւոր շարագրութիւնը և ֆրանսերէնէ թարգմանութիւնը միայն: Բարզէն, նոր բան մը և ինքնատիպ բան մը ըրած լինելու զազուս փարէն այդ տանէն ըսնուած, առաջին անգամ ինք փորձեց այդ նորութիւնը Արմաշի մէջ. Այտընեանի Գնահանին հետեւողութեամբ ուղեց գասապիրք մը նոյն իսկ պատրաստել այդ առթիւ. բայց չեմ կարծեր որ արդիւնքը քաջախելական եղած ըլլայ գէթ իրեն համար. զի ընտրուած օրինակը առ առաւելին հայերէնին բանասիրական ճաշակը պիտի կարենար տալ տղոց՝ որոնք սակայն լեզուին գործնական վարժութեանը միայն պէտք ունէին այդ առնելու:

Աւելի արդիւնաւոր եղաւ ապահովապէս մասնակցութիւնը, զոր ան ունեցաւ այդ տարեշրջանի ընթացքին, սկսուած «Մասիս» կրօնական շաբաթաթերթին մէջ. Այդ Հանդէսը, որուն հրատարակութիւնը ըստանձնելու գեղեցիկ մտածումը ունեցան Օրմանեան և Դուրեան, Արմաշ կը խմբագրուէր և Պոլիս կը հրատարակուէր՝ հիմնադրին, Կ. Իւթիւճեանի, հսկողութեան ներքեւ, «Արեւելք»ի տպարանէն. իր նպատակն էր կրօնական-ժողովրդային գրականութեան մշակումը՝ նախ, եւ յետոյ՝ նորընծայ կրթուած վարդապետներու հրապարակազարկան ասպարէզի վարժութիւնը: Երկու նպատակներուն ալ պիտի ծառայէր շատ յաջող կերպով, բայց զբաւառաբար հազիւ տասնամէկ թիւ (1896 Յունիս 1—Օգոստ. 10) կրցաւ հրատարակուիլ, Օսմանեան Դրամատան ղէպքին պատճառած սպգային չփութութեանց միջոցին հարկադրուելով դադարիլ: Օրմանեանէ և Դուրեանէ անմիջապէս վերջ, Բարզէն այդ թերթին ամենէն աշխատու գրիչը եղաւ: Այդ 11 թիւերուն մէջ 8 յօդուածներ ստորագրած է ան. վեցը (Կրօնի Բա-

րոյականը, Գրիգորեանութեանը քաղաքականը, Գրիգորեանութեանը Հաւատքի սկիզբը, Բնութեանը, Բնութեանը՝ քրիստոնէական տաճարում, իսկ երկուքը (Առաքելականը, Թաքտը եւ Հեղինակը)՝ աստուծոյ առաջինը մանաւանդ՝ հաւատաւարի ջերմ գոհացումով տոգորած գործութիւններ, որոնց մէջ յղացումի մաքրութիւնը եւ գրչի խնամքը զոյգ կ'ընթանան։

Այդ միջոցին էր կարծիքս նաեւ որ Պոլսոյ եւ արաւստանի կարգ մը թերթերուն մէջ հրատարակեց քանի մը յօդուածներ ԲԱԿ (Բարգէն Արեւայ կ'ընչէրեան) ծածկանունով, որով պիտի ստորագրէր յետոյ, ոչ անխորհուրդ գողցաւ պատիւն մը, իր վերջին քանի մը գրութիւնները եւ, իբրեւ նախատարակուեցաւ, իբրեւ 7րդ հատոր Գրեթ. Աղանեանի հրատարակութեան շարքին մէջ։ Ան կը բողբոսէր երեք գլուխներէ. Առաջինը, որ աշխարհագրական, բնագրական, բնակչութեան պարունակութիւն մը ունի, գրուած է Ալիշանի «Արեւստան»-ի եւ Վ. Լանդուայի «Կիլիկի. Ծամբորդութիւններ»-ուն ազգեցութեան տակ։ Երկրորդ գլուխին պարունակութիւնն է բուն իսկ Հայակիլիկիան. հարեանցի բաց ճշգրիտ ակնարկներով նկատել կ'ունէ հայ իրական պետութեան մը հաստատումն ու աճումը տարածեան մարտնչանք մէջ, իբրեւ բացառիկ երեւոյթ հայկական կեանքի. խօսելով Հայ պետութեան եւ Հայ Եկեղեցւոյ յարաբերութեանց մասին՝ մատնանիւ կ'ընէ այս երկրորդին կողմէ առաջինին սիրոյն համար յօժարուած զոհողութիւնները, որոնց հետեանքով մօտ գործնական Հայ Եկեղեցւոյ մէջ մասնաւորաբար ինչ ինչ լատինական ձեւեր, եւ, կը մատնանչէ, նոյն այդ ճամբուն վրայ, աւելի առաջ, Շնորհալիի օրով, զէպի Բիւզանդացիներու ձգտումներ, որոնք ձգտողեան ի վերջոյ. եւ յետոյ Գրիգոր Տղայի օրով՝ նոյն ձգտումին վերադարձը զէպի լատինները, որ նոյնպէս իր ծագումին մէջ իսկ մնաց անկատար. ինչպիսիք օրով կ'իլիկիոյ Հայութեան բերած նպաստը արեւելքի մէջ

քրիստոնէութեան եւ ասով իրենց իսկ հաւատքին պաշտպանութեան գործին, կ'իլիկիոյ մէջ ուրիշ ազգերու եւ լատինացւոր պատճառ կը նկատէ խաչակրութիւնները, ցոյց տալով նոյն ատեն զոյգ զոր Հայ Եկեղեցւոյ կատարեց այդ միջոցին պահուհամար ազգը՝ օտարաւոր կորուստէ մը։ Կ'իլիկիոյ Հայութեան մէջ յառաջ եկած իբրեւ կորստաբերական վերջին երեւոյթ կը խօսի նաեւ Հայ բողոքականութեան վրայ. կը գիտէ թէ Ամիրիկացիք այդ մասին աւելի իրական յաղողութիւններ ձեռք բերին, որովհետեւ Հայութեան մօտեցան ոչ թէ անոր Եկեղեցւոյն դէմ յարձակումի ճամբով, այլ կրթական եւ բարեսիրական ձեռնարկներով։ Զանց չընեն սակայն դիտել նոյն ատեն որ այդ մարզին մէջ ալ բողոքականութիւնը այնքան պիտի չյառաջանար, եթէ ժամանակին կաթողիկոսները, Քէյֆսիգեան մասնաւորաբար, գիտցած ըլլային ուղղութիւն տալ ժողովուրդին բնագրական արամադրութիւններուն այդ մասին։ Ու, անգրագաւորով հակառակ այդ ամէնուն՝ կ'իլիկիոյ գլխաւոր քաղաքներուն մէջ մանաւանդ Հայ Եկեղեցւոյ ունեցած պայծառ կայութիւնը, իրաւամբ զանց կը համարի արդիւնք ներկայութեանը աւստրալիական քահանաներու գիտակից խումբի մը. իրականութիւն՝ որ զինքը կը տանի կանամարի քահանայութիւնը իր նախկին բարձրագոյն հանելու միշտ ալ իրեն սիրական տեսութեան։

Երրորդ գլուխը ամբողջովին նուիրուած է կ'իլիկիոյ կաթողիկոսութեան, զոր նկատել կ'ունէ իր երկու ուրոյն շրջաններուն մէջ. նախ Գրիգոր Բ. Վկայասէրէն մինչև Գրիգոր Մուսարէկեան (1065—1440), երբ դեռ Աթոքը ընդհանրական էր, եւ յետոյ՝ Մուսարէկեանէն մինչև մեր օրերը, մասնաւոր կաթողիկոսութեան իր զիրքին մէջ։ Համառօտիւ նկատել կ'ունէ առաջինին կարեւորութիւնը՝ օստմնաւորեալ առաւելութեան, իմացական բարգաւաճման, զրական ընդհանրականութեան, զրութեան՝ նկարագրութեան՝ երաժշտութեան արուեստներու զարգացման, լեզուագիտութեան մշակման եւ արքունիքի մէջ մտաւորական կեանքի բնաւորած ուղարկութեան տեսակէտով. ու այդ ամէնը կը համարի հետեւանք քաղաքական բարձր վիճակի եւ Պե-

տուութեան և Եկեղեցւոյ սերտ համագործակցութեան, և այդ իսկ պատճառաւ այդ չըջանին նսսմ վախճանը կը վերադրէ հայ պետական կեանքի շինարարին կրիկեան օտմաններէն ներս: Երկրորդ մասին մէջ կը ծանրանայ էջմիածնի և Սիւրի Թոթոնեւրոն յարաբերութեանց վրայ: Կը խոստովանի թէ այդ յարաբերութիւնները ընդհանրապէս սիրալիր չեն եղած, բայց դիտել կուտայ նոյն ոտեն թէ, հակառակ ասոր, անոնք ինչ ինչ պարագաներու մէջ փոխադարձապէս ըմբռնած են իրարու կարեւորութիւնը: Ու կը խորհի որ եթէ հասկացողութեան այդ ոգին ընդ միշտ տիրական մնար երկուքին մէջ ալ, ոչ Նիկողոս (Կիրակոս Գ.) և Մկրտիչ Քէշիսեհեան պիտի գործած ըլլային ցաւալի սխալներ, և ոչ Գէորգ Գ. պիտի մղուէր տարապարտ ձգտումներու: Ետեւութիւններ որոնց յետոյ ևս, մինչև ոտեն մը՝ չափով մը կստնած մնաց ինք, և որուն մէջ եթէ կան արդարեւ ճշմարիտ կողմեր, աւելի մեծ չափով կոյ սակայն նաև ծննդավայրի զգացումէն տարուած մտայնութեան մը օւժգնութիւնը:

Ոչ ոք կրնայ անշուշտ որոշել Օտեանի ծանօթ խօսքին արժէքը: ոչ ոք պէտք է դարձիւ մերժէ որ Սիւս, փոխառակ՝ յաշտ Սահմանադրութեան՝ ռազմնորդ-կաթողիկոսութեան («Մէրխասս կաթողիկոսը») ձեռին մէջ պարտաւնդեցելու, եթէ վարչական և թեմական աւելի լայն իրաւասութիւններ վայելէ՝ միշտ Պոլսոյ ազգային հակակշիռին ներքեւ, ապահովարար շատ աւելի արդիւնաւոր գործունեութեան մը պիտի կարենար թուիլ: Բայց, միւս կողմէ, չենք կրնար սոսնալ պատմական շատ յայտնի ճշմարտութիւնը թէ էջմիածնի Մայր Աթոռն էր որ, ազգային իրազարծութեանց հետեանքով ճեղքեց հաբար փոխադրուած էր Կիլիկիա: Ու 1441ին վեւորագործու ան իր բուն կայանը՝ երկու պատճառներով. նախ՝ որովհետև այլ եւս գոյութիւն չունէին այն շարժառիթները, որոնք իբր չորս դար առաջ բանաւոր դարձացած էին այդ տեղափոխութիւնը. երկրորդ, որովհետև՝ Ռուբինեանց վախճանէն բաւական առաջ և վերջը մասնաւոր՝ Հայրապետական Աթոռը Կիլիկիոյ մէջ, թէ՛ օտարամէտ հակումներով և թէ՛ թուրքերոյ այն ատենի ներքին կեանքէն անբաւարար:

Ժան բարքի տգեղութեանց պատճառաւ այնքան յառաջացած էր աշխատելու ճամբուն վրայ որ, զայն իր տեղը վերադարձնելու համար արեւելեան վարդապետներու թափած ճիշդ ազգային պէտք մը և արգելափակեան պարտք մը գործած էր այլ եւս: Իսկ եթէ Մայր Աթոռը իր տեղը գործունեւ չէր եղած ալ, տեղական պահանջից ստիպողութեամբ Կիլիկիոյ մէջ մնաց դարձեալ կաթողիկոսական աթոռ մը, պէտք էր մնար անիկա հոն մտնանաւոր և տեղական կարիքներէ ծնունդ առած աթոռի մը ամփոփ գիրքին մէջ լուի, և ոչ թէ ճշմարտութեամբ առ հասարակ յաւակնութիւն ներով, ինչպէս եղաւ յաճախ. զի Եկեղեցւոյ գործութիւնը միակ զլուխի մը և անոր ստորադասակ գործունեւորու ներդաշնակութեան մէջ կ'իրականանայ:

Բայց այս նկատողութիւնները մենք տողեցնելէ հետ 40 տարիներ առաջ ընդ աղօտ յայտնուած կարծիքի մը առթիւ միայն: Կարծիք՝ զոր յետոյ ԲԱԿ ինքն իսկ ուղղեց ընդհանրական Հայրապետութեան հանդէպ ցոյց տուած իր ուղղադատ եւ խղճամիտ ընթացքովը:

(Շարունակելի)

(3)

Գ.

ԳԱՀԻՐԷԷԷ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻԻ ՄԸ,
ՈՐ ԶԱՅԱԻ Բ. ՕՐԸ Ս. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՈՒՆԵՑ
Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՏԱՄԱՐՆԱ ՍԷՃ

Մեկ լեռնէն միւս լեռը միւս վիմը խոր է, Երբ դարեհուն օյմն է որ զայն իր փոռէ: Բայց մի՛ նայիր գուն վար, ուղղե՛ Կալիք, Զոր անոնց վրայ կամուռը կապեր է Տեմ իմ: Ակրեքարի մը մեզ ճանաչող լոյսին Կը փոխանցուի, ճես, մեկնէ ի՛նչպէս միւսին:

Երբ սիրսն ամբիժ է, գերդ երկինքը կապոյտ, Խիղճն երբ խալաղ է գերդ լուսնեակը անոյթ, Հինը նորէն բաժնող խրեհոյն Կ'ը անեղ Կը լեցնէ սերը՝ Բաղդուբեամբ սրբազեղ, Ու հոգեխառն Հաղորդութեան Սրկինքն Մեզ կը ձուլուին իրարու հետ նորն ու հին:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ

Ա Ղ Օ Թ Ք

Գրեց՝ ՄԻՔԷԼ — ԱՆՆԵԼՕ

Ա.

Ո՛հ, ցոյց տուր ինձի՝ ինքզինդ ամէն տեղ,
Եթէ կը զգամ որ ես Գեղեցկութեան համար կը վառիմ՝
Ոչի՛նչ է կըրա՛կն այն՝ Քեզի՛ համար ըզզացածիս մօտ,
Քու սիրոյդ մէ՛ջ է՝ որ ես իրապէս կը շողափայլիմ:

Տէ՛ր իմ պատելի, լոկ Քե՛զ կը կանչեմ, լոկ Քե՛զ օգնութեան
Ընդդէմ անօգուտ, կո՛յր տառապանքիս,
Լոկ Դո՛ւն կարող ես ուղղե՛լ, նորոգե՛լ եւ զօրացընել
Իմ մէջ ցանկութիւն՝ միտք ու արժանիք:

Դուն ժամանակին յանձնեցիր հոգի՛ն այս անեղծական,
Եւ այս դիւրաբեկ, յոգնած մարմնոյն մէջ զայն բանտարկեցիր
Իր հակասազրով խրո՛խս ու դաժան:

Ի՞նչ կըրնամ ընել՝ որ այսպէս չապրիմ,
Տէ՛ր, առանց Քեզի՛ ո՛հեւ բարիք չունիմ երկրի վրայ,
Բախտը փոփոխել լոկ կարողութիւն է Աստուծային:

Բ.

Տարեօք բեռնաւոր, մեղեքով լեցուն,
Գէտ սովորութեամբ՝ խորամաս եւ բիրտ,
Ձիս կը զգամ մօտիկ մի՛ն թէ մի՛ւս մահուան, (*)
Եւ իբրեւ սընունդ՝ կուտամ սրբիս թոյն:

Չունիմ յատուկ ոյժ, ըստ բաւականի,
Փոխելու համար կեանք, սէր, բարք, վիճակ,
Առանց օգնութեան քու աստուծային,
Առաջնորդ եւ սանձ՝ խաբուսիկ գնա՛ցքի:

Տէ՛ր իմ պատելի, ըլլայ անարա՛տ որպէսդի հոգին
— Ինչպէս ոչինչէն ըստեղծուած պահուն —
Ձի բաւեր ցանկալ մասշիլ երկրնիմ.

Ձայն արձակելէ առաջ իր բանէն (**)
Դիւրացո՛ւր համբաւ բա՛րձր ու զառիվեր.
Որպէսդի դառնամ անսայթա՛ք, զրոնե՛մ մեզ վստահօրէն:

Վեցեփիկ, 1936

Իտալ. բնագրէն հայացուց՝ ՀՄԱԶ ՔԱԶԱՐԵՆՑ

(*) Թէ՛ հոգւայ եւ թէ՛ մարմնայ մահուան • (**) Հոգին մարմնէն բաժնելէ առաջ •

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՓՈՔՐ ՍՈՎՐԱՏԻ ՇԵՂԵՆԱԿ

Ինչպէս յայտնի է, Սովկրատի եկեղեցական պատմութիւնը մեզ հասել է կրկնակի խմբագրութեամբ, ընդարձակ եւ համառօտ, կամ որպէս ընդունուած է անուանել՝ մեծ եւ փոքր Սովկրատ: Մեծ Սովկրատը թարգմանուած է յունարէնից Փիլոն Տիրակացու ձեռագրով 696 թուին: Իսկ ի՞նչ է փոքր Սովկրատը:

Փոքր Սովկրատի եւ Որոքենացու պատմութեան միջև կան անհամար առնչութեան կէտեր, եւ այնքան զգալի որ՝ մասնաւորապէս մէկի կախումը միւսից: Նորայրը կամենալով պաշտպանել պատմագոր աւանդակը, այն կարծիքն էր յայտնել որ փոքր Սովկրատը Նախնեաց հին թարգմանութիւն է եւ Որոքենացին օգտուել է ներքանից: Այնուհետեւ նախնիք զգալով որ փոքր Սովկրատը խիստ համառօտ է, ձեռնարկել են նորէն թարգմանելու 696 թուին: Այսպէս էր կարծում նաեւ Մխիթարեան յայտնի բանասէր, հանդուցեալ Հ. Բ. Սարգիսեան: Երկու Սովկրատներին փոխադարձ յարաբերութեան խնդիրը պէտք է պարզուէր յառաջ քան կարելի էր պատասխանել զրականորէն Ֆրանսացի գիտնական Կարբիէրի կողմէն յարուցած նոր կասկածներին Որոքենացու ժամանակի վերաբերեալ:

Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ վարդապետը, այժմ արքեպիսկոպոս(“), հրատարակեց երկու Սովկրատները միասին 1897 թուին եւ ընդարձակ յառաջաբանում քննութեան առաւ օրուան հրատապ խնդիրը, ապացուցանելով որ Նորայր եւ Հ. Բ. Սարգիսեան սխալ են եւ որ մեծ Սովկրատն ա-

ւելի հին է քան փոքրը: Պարզեց մանաւանդ թէ ի՞նչ պայմաններում է ծագել փոքր Սովկրատը: Փիլոն Տիրակացու թարգմանութիւնը խիստ բառացի էր, ստրկական հետեւութիւն յոյն բնագրին ի վնաս Հայ լեզուի ողորկութեան, որով եւ զբաւար ընթերցող էր եւ շատ տեղ անհասկանալի: Ընթերցող հասարակութեան մատչելի անելու նպատակով հարկ են տեսել յունախօս թարգմանութիւնը հայացնել, վերածել աւելի կանոնաւոր եւ աւելի հայկարան խմբագրութեան: Եւ այս է փոքր Սովկրատը: Հետեւապէս աւելի ուշ է քան Մեծ Սովկրատը, ուշ քան 696 թիւը, Այս Հ. Մեսրոպ Մագիստրոսի խոշոր լուծման է Հայ բանասիրութեան: Նրա միւս դատողութիւնները Որոքենացու հարցի շուրջ՝ մեր ընեն եւ արդէն հնացած են, եւ մեր նպատակից էլ դուրս նրանց վերայ կանգ առնել: Ինչ որ մեզ հետաքրքրում է այն հարցն է, թէ ե՞րբ է խմբագրուել փոքր Սովկրատը: Հ. Մեսրոպի կարծիքով նա խմբագրուել է «շատ չանցած» բուն թարգմանութիւնից, զրեթէ միաժամանակ եւ խումբագրողը կամ համառօտողը հաւանորէն ինքը Տիրակացին է եղել (տ. յառաջաբան էջ 2 ա եւ 3գ): Վերջին ենթադրութիւնը ամեն պարագային անընդունելի է: Արդարեւ ի՞նչ կարիք կար թարգմանել բառ առ բառ եւ յետոյ նոր աշխատանք յանձն առնել թարգմանածը հայացնելու, փոխանակ սկզբից եւ ի՞նչ կանոնաւոր լեզուով թարգմանելու: Տիրակացին ամստան է փոքր Սովկրատին:

Մեծ եւ փոքր Սովկրատի յարաբերութեան խնդիրը մնում է ցարգ առկախ: Բանասէրները երկար եւ ջիւղ վիճաբանութիւնից յիտայ իրենց վէճերը վայր դրին, մոռացութեան տալով հարցը, եւ ինչ որ զարմանալի է, նոցանից եւ ոչ մէկը չէր նկատել որ մասնագրական ստոյգ տեղեկութիւն կայ փոքր Սովկրատի խմբագրութեան եւ ժամանակի եւ հեղինակի մասին: Մխիթար Արիւմանեցին իր ժամանակագրութեան մէջ հաղորդում է 641 թուի տակ (թիւր հարկաւ ճշտ չէ, եւ այս չէ կարեւորը)

«Փիլոն Տիրակացի. Յակոբ Ուռհայեցի արար զճո՞ր քարգմանութիւնն:

Հազիւ թէ բացատրութեան պէտք կայ:

(*) Ձեռք կարող յիշել մեր բարեկամի անունը առանց ցաւ յայտնելու այն անտեղի եւ անարդար ցոյցերի առթիւ, որոնց զոհ դարձրին հայ եկեղեցու պատկանելի ղեմերից մէկին, եւ պատճառ եղան կաշկանդելու նրա գործունէութիւնը մի այնպիսի ժամանակ երբ տաքագիր հայութիւնը այնքան պէտք ունի զիտուն եւ փորձառու ձողիւնների:

ժամանակագիրը յայտնում է որ այս ինչ թուին ֆիլոն տիրակալին թարգմանել է Սոկրատը և յիշում է զէջ որ Յակոբ Ուռ-հայեցի արել է երկրորդ թարգմանությունը այսինքն փոքր Սոկրատը: Մնում է պարզել թե՞ մի է Յակոբ Ուռհայեցին:

Հարցնենք Մատթէոս Ուռհայեցուն, որ պէտք է ճանաչել իր քաղաքակրթներին: Արդարև նա գիտէ մի Յակոբ գիտնական լորդադպետ որ կնքել է իր մանկանացուն խորին ձերութեան մէջ, Ուռհայում, հայոց 534=1085 թուին: Նոյն պատմիչն աւանդում է որ Յակոբը, որ կոչւում էր Գարոփնեցի և Սանահնեցի, մասնակցել է 1065 թուի դաւանաբանական վիճաբանութեան որ տեղի ունեցաւ մայրաքաղաքում, Դուկաս (կամ Դուկիձ) կայսրի հրամանով: Յակոբը մեծ դիմագրութիւն ցոյց տուեց հայրենի աւանդները պաշտպանելու համար, ըստ զսակաւ Քի յաղագս երկուութեան Քրիստոսի ի կողմն Հռոմոց դարձաւ, միաբանութեան զիր կազմեց և յանձնեց կայսրին: Այն պահուն սւացաւ զհանգուելի Գալիկ Թագաւորը, պատահեց միաբանութեան թուղթը, պաշտպան հանդիսանալով Հայ եկեղեցու դաւանութեան:

Յակոբը աշակերտել էր Դիոսկորոս Սանահնեցուն, որ 1038 թուին կաթողիկոս ընտրուեց: Անշուշտ աշակերտել է Սանահնի վանքում և 1038 թուականից յառաջ: Ծննդեամբ Գարափնեցի, վանական կեանքով՝ Սանահնեցի, Յակոբը կոչւում է նաև Ուռհայեցի, այնտեղ իր կեանքի վերջին տարիները անցնելու պատճառով: Հաւանական է որ 1065 թուից յետոյ, երբ կասկածի տակ ընկաւ դաւանաբանական խնդրում, փոխադրուեց Ուռհա և անդ մեռաւ: Մատթէոս գովում է նրայ խոր գիտութիւնը և անուանում «այր հփոք կողմի»: Դատելով Մխիթար Այրիվանցուն նրա տուած Ուռհայեցի կոչումից պէտք է կարծիք, որ Սոկրատի համոզոտումը կատարել է Ուռհայում 1065-1085 տարիների շրջանում:

Յակոբը գիտուն էր և քաջ հայկաբան, կարողացել և սերտել էր հին մատենագրութիւնը, ինչպէս երևում է իր գործից, որ լի է հնրից քաղած տեքստով և դարձուածնեւրով և մասնաւորապէս շահաւէտած է Խորենացու բառամթերքը:

Դառնանք այժմ մեծ Սոկրատին: Եւրուսողէմի օրինակը պահել է հետեւեալ յիշատակարանը, զետեղուած ձեռագրի առաջին թղթի վրայ:

«Յանկ վեցհազարերորդի երկերերորդի չորրորդի կնքագրում անցաւորի օրպէս ունի ժամանակագրութիւն սուրբ Սոփի աւագ եկեղեցի տիեզերական մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսի, եւ եւթն հարյուրերորդի չորրորդի քրիստոսի զաւսեանն և ի հարիւր քառասուն և ի չորս թուականին, ի յիններորդումն ընտելեցողին, յառաջնում ամի թագաւորութեանն երկրորդ Ղեւոնի ինքնակալի Սւգոստոսի թորգմանեաց ֆիլոն Տիրակացի առաջին ձեռնարկքանք զգիրս զայս մասնաւոր ծայրաքաղ ի Սոկրատայ եկեղեցական պատմութեանն, թողեալ զինքնախուսութիւնս և զթուղթս այլոց և զճառս յաղագս նուագութեան քարտի և մագաղաթի եղելոյ յատարութեան»:

Մեծ Սոկրատի երկու օրինակներն էլ ունին իրենց վերջը Սեղբեսարոսի վարքը, որի սկզբում կայ հետեւեալ յիշատակարանը: «Յառաջ քան զութուտան ամի թարգմանելոյ ֆիլոնի զգիրս զայս Սո(ս)կրատայ զեկեղեցական պատմութիւն թարգմանեալ էր Սրատուն Դիոգորի Ձորափութեայ թարգմանի ընդ փառաւորս յիշելոյ Ներսէս իշխանին փեսային Կամարակաւնաց զգիրս պատմութեան վարուց սրբոյն Սեղբեսարոսի եպիսկոպոսի Հռովմայ և կայր ի քարտախի: Այժմ պատշաճ համարեցաք առ զմին գրոց գրել ձեռամբ Թովմա զպրի պատրաստ լինելով մագաղաթին»:

Սոկրատի հրատարակիչ կարծում է որ երկու յիշատակարաններն էլ պատկանում են ֆիլոնի գրչին: Մինք համարիտ չենք: Փիլոնի հարազատ գրութիւնները չեն, այլ նրանց բովանդակութիւնը ամփոփած մի ուրիշ և յետին գրչով: Նշանները ականքն են:

Նախ խմբագրուած են երրորդ դէմքով որ յատուկ չէ բուն հեղինակներին:

«Յետոյ՝ առաջին ձեռնարկութիւնը՝ մատնում է անծանօթ գրչի ծանօթութիւնը երկրորդ ձեռնարկութեան կամ Յակոբի համառօտ խմբագրութեան: Եւ վերջապէս

Քրիստոսի գալստեան թուականը գործածական չէր ոչ միայն Փիլոնի ժամանակ, այլ և հետագայ դարերում:

Երկրորդ յիշատակարանը եւս հրորդդ ղէմքով է խօսում: Միայն վերջին նախադասութիւնը թրեւս մոռացմամբ պահել է ուռուլին ղէմքը: Եսթմ պատեհ համարեցաք:

Այս նկատողութիւնները տանում են այն եզրակացութեան որ Փիլոնի բուն յիշատակարանները չեն պահուած, այլ յետին զրիչներէլց մէկը ամփոփել է նրանց բովանդակութիւնը, և իր կողմէն աւելացրել է Քրիստոսի գալստեան թուականը Արեքսանդրեան տոմարով, հակառակ Փիլոնի գործ ունիւ իստանդուպոլսի տոմարի: Արդարեւ ըստ վերջինս աշխարհի սկզբից մինչեւ 696 թուականը համարուած է 6204, որ միանգամայն ստորգ է, 6204—5508 = 696: Արեքսանդրեան տոմարը հաշուած է 5500 տարի եւ՝ 5508, ուստի անծոնթ գրիչը Քրիստոսի գալստեան թուականը գրել է 704, որ է 6204 — 5500 = 704, առանց նկատելու որ սա չի համաձայնում միւս թուերին՝ իններորդ ինդիկտոնին = 696 եւ Լեոն կայսրի առաջին տարուան = 696. Նոյն անծոնթ գրիչին են պատկանում եւ ընթիցիոն (փոխառնակ ինդիկտոնիւ և զուգուսան (փոխ. զուս և տասն) ազգագրութիւնը: Քարս և քարսէզ կրկնակի ձեւերը եւ չեն կարող միեւնոյն գրչին ելած լինել: Պէտք է խոստովանել որ քարսի և մագաղաթին առաջին պատեհառով Սոկրատի պատմութեան ինչ ինչ մասերը չբարգմանելը այնքան պարզ չէ. որովհետեւ նախ՝ մագաղաթ գտնելուն պէս, փոխանակ պակաս լրացնելու, Ջորափորեցու թարգմանութիւնն է արտագրուած, եւ երկրորդ՝ զժուար էր նախորդել թէ արդեօք արամագրերի քարտը պիտի բաւէր: Հակառակ ղէպքում ոպակսելի էր գործը վերջէն կիսատ մնալ և ոչ թէ դանապան հատուածները զնգնիլով: Մեզ թուած է Փիլոնը կատարել է իր թարգմանութիւնը Կոստանդնուպոլսում: Աստղիկէյ գիտենք որ Յուստինիան կայսրը իր պահակալութեան չորրորդ տարին Հայաստան արշաւեց, շատ իշխաններ իր հետը տարաւ որպէս պատանդ եւ նրանց թուած ազգութիւնները Հայոց զՍահակ հանդերձ է եպիսկոպոսոք արգելե-

նալ առ ինքն, այսինքն տարաւ մայրաքաղաք: De Rebus Armeniis գրութիւնը հաստատում է որ կայսրը կանչեց Սահակ կաթողիկոսին եպիսկոպոսների հետ միասին մայրաքաղաք, ուր որ կաթողիկոսը ստորագրից մաւանարանական միութեան գիրը, բայց զիմից գիրը Հայաստան վերադառնալուց յետոյ: Յուստինիան զահարձարացաւ 685 սեպտեմբեր ամսին. չորրորդ տարին կը համապատասխանէ 689: Յիշեալ յոյն աղբիւրի ամաձայն կայսրը կանչեց կաթողիկոսին իր թագաւորութեան հինգերորդ տարին, ուրեմն 690 թուին: Հաւանաբար կաթողիկոսը եւ հինգ եպիսկոպոսները հրաւիրած են եղել մասնակցել Տրալլի ժողովին 692 թուին: Ժողովի արձանագրութիւնից երևում է որ Կարինի եւ Կեհարիքի եպիսկոպոսները ստորագրել են ժողովի որոշումները: Բայց կաթողիկոսի եւ այլ հայ եպիսկոպոսների ստորագրութիւն չկայ: Քերես de Rebus Armeniis չափապանչում է նրանց թիքումը ղէպի միաբանութիւնը: Ժողովի մի քանի որոշումները հայ սովորութեանց ղէմ, թերեւս, բացատրելու է հայ եկեղեցականների ներկայութեան:

Հաւանական ենք համարում որ Փիլոն Տիրակապին կաթողիկոսի ազգիկցներէն մին լինի, որ մնացել է Պոլսում, յունարէն սովորել և թարգմանել Սոկրատը այլապէս քան: Այս ղէպքում հասկանալի կը դառնայ ոչ միայն աւաւստրքիանը այլ Պոլսական տոմարի և ինդիկտոնի կրթարկութիւնը առաջին անգամ հայ մատենագրութեան մէջ:

Քարտի նուագութիւնը, եթէ լոկ պատրուակ չէ, պէտք է բացատրել նրանով որ կաթողիկոսի վերադարձից յետոյ Փիլոն հնարաւորութիւն չի ունեցել քարտ կամ մագաղաթ հայթաթել: Դպրը Թովմայի պատրաստած մագաղաթը Փիլոնի ձեռքն է հասել իր Հայաստան վերադառնալուց յետոյ ուր և ընդօրինակել է Սեդրեստրոսի վարքը և կցել Սոկրատի պատմութեան:

Սոկրատի հրատարակիչը մի անհասկանալի սխալ է գործել, Գրիգոր Ջորափորեցու յիշատակարանի աթարգմանին բառը փոխարինելով ահամանաւա-ի (էջ ԺԷ): Սխալուել է նաեւ կարծելով որ Ջորափորեցին թարգմանել է Սեդրեստրոսի վարքը

Ներսէս Կամարականի Կրամատով: Յիշատակարանի Ներսէս Կամարական չէ այլ լոկ ափսոսյ Կամարականացո եւ իշխան վրաց. եւ Գրիգոր Զորափորեցիին նորա թարգմանն է: Այս Ներսէսը ծանօթ է այլուստ: Յովհաննէս Կաթողիկոսը (էջ 53, հրատ. էմիլի) նրան յիշում է մուսուլման զորավար Բասարայի հետ տնեցած ընդհարումի առթիւ, իսորայէլ Կաթողիկոսի օրով (668-678): Ներսէսը բուն վրաստանի իշխանն էր, այլ այն մասն որ վրացիք Սոմխեթի = Հայաստան են անուանում, իսկ հայերը՝ վրաց աշխարհ, այսինքն Գուգարքն, որի մէջ մտնում էր եւ Զորափորը, Գրիգոր Թարգմանի ծննդավայրը: Ասել է թէ Գրիգորը աշխատել է իր իշխանի համար թարգմանելով Անգրեհատրոս վարքը, 678 թուին: Ասողիկ շփոթիւ է, ուշադրութեան վրէպումով, Զորափորեցու թարգմանութեան ժամանակը Փիլոնի հետ. որովհետեւ վերջինս թարգմանութիւնը համարում է կատարուած Անատոսի Կաթողիկոսի օրով եւ որա վեցամիսյ գահակալութիւնը դնում է (120 թ. հ. =) 671. մինչեւ 677, այն ինչ Անատոսի աթոռի վերայ էր 662-668ին(*). եւ Փիլոն թարգմանել է Սոկրատ 678ին, ուրեմն իսորայէի ժամանակ: Փոքր Սոկրատի յիշատակարանը պարզեցնուած է մի խառը

(*) Այս շրջանի կաթողիկոսների ժամանակն որոշելու համար. հսկաստի կուռն է Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուան տարին: Ըստ Կալսեբաց գրքի Գրիգոր ընկաւ իսպուրաց արշաւանքում ձեռն թուին հայոց. սահմի 10, այսինքն 685 թ. Յուլիսի 5: Ասողիկը տալիս է ձեռն. որ գրչական սխալ է եւ հրատարակիչը կարող էր ուղղել. քանի որ նոյն պատմագիրը Գրիգորի յաջորդի՝ Աշտ պատրիկի իշխանութիւնն դնում է ձեռն. Թուին: Գրիգորի մահը տեղի ունեցաւ. ըստ Յովհաննէս Կաթողիկոսի, Սահակ Զորափորեցու 7րդ տարին (եւ ո՛չ 5րդ, ինչպէս Ասողիկի մօտ է). ուրեմն Սահակ գահակալել է 678 թուին. եւ նախորդն էր Իսայիլ (ըստ օմանց եղիւ, սխալ ընթերցման հետեւանքով) որ իշխեց 10 տարի, ուրեմն 668-678, իսկ սրանից առաջ Անատոսն էր, որի վեցամիսյ իշխանութիւնը ընկնում է 662-668: Սեբեոս իր պատմութիւնը հասցրել է մինչեւ Մուսուրայի յաղթանակը, 661 թուին, եւ չէ յիշում Ներսէս Կաթողիկոսի մահը: Հաւանական է որ միապետ լինի 662 թուի սկզբում, թողնելով աթոռը Անատոսին: Միւս կողմից Սահակ Զորափորեցին իշխել է 25 տարի կամ 26, ինչպէս հաշուում է քանիցս յիշած յայն աղբիւրը. հետեւապէս մինչեւ 703 կամ 704 թիւը: Վերջինս աւելի հաւանական է եւ համամայն է Ղեւոնդի տեղեկութեանց:

Թիւրիմացութիւն, որ պէտք ունի մեկնութեան: Հրատարակիչը փակագծի մէջ է առել յիշատակարանի մեծագոյն մասը, ինչպէս եւ վերջընթիւր գլուխը՝ ձեռն: Նա չէ նկատել որ վերջընթիւր գլուխն առնուած է ամբողջապէս Գրիգոր ԿԱԾԱՅԻՐԱՅԻՆ գործից, էջ 60: Այնտեղից է ծագում նաեւ ՍՈԿՐԱՏ, էջ 687 ծանօթութեան մէջ բերած հատուածը, որ գտնուում է փոքր Սոկրատի օրինակներից մէկում:

Ինչ վերաբերում է յիշատակարանին, փակագծի մէջ նշանակուած մեծ հատուածը ոչ այլ ինչ է իթէ ոչ մի ամփոփում մեծ Սոկրատի Զ. գրքի յառաջաբանի, էջ 486-487: Աւելորդ ենք համարում դէմ առ դէմ զննել մեծ Սոկրատի բնագիրը եւ փոքրի նոյն բնագրի ամփոփումը: Բաւական է միայն յիշել սկզբի ու վերջին նախագասութիւնը:

Մեծ Սոկրատի յառաջաբան Զ. գրքի, էջ 486.

«Բայց եղիցի մեզ մի փութալ առ պատմութիւնն, զմտաւ ածեալք որպէս զի թէ փութացուք գեղեցկաբանութեան հպել, քերես եւ ի քաց անկամիցիմք ի դիտմանէն...»

«Խառաջաբանի վերջը, Զ. Գրք. էջ 487.

«Ձոր եւն սեսա(!) շարագրելով, զորս ի սեռողացն կարացի ուսանել ընթերցով զշնարհին, յորմէ ոչ փոխելն (զճշմարտին յորմէ ոչ փոխելն) ըստ պատմութեանն զպատմողս զայստակի, խորհրդաբար ինչ ճշմարտին ծանուցեալ լինէր քաղցն եւ յուղից պատմելոց եւ որոց աղքատութեան գոյով անեղոց գործով, իսկ տնանց յամենայնեւ առաւել արժանաւորելոց գիտել...»

Համեմատեցէք փոքր Սոկրատ, էջ 668.

«Բայց մի ոք մեզ մեղադրի լիցի (հ.մ. մեծ Սոկրատ յառաջաբան Ե. գլ. էջ 399, մի մեղադրել մեզ հիթէ), եւ ապաւորել թէ ըզպատմութիւնս սրբոց հարեանցի պատմելի եւ ոչ գեղեցկաբանութեամբ հպել ի գութութիւնս... քերես ի քաց անկամիցիմք ի դիտմանէն...»

Հատուածի վերջը.

«Ձոր եւ սեսի եւ զոր ի սեռողացն կարացի սեսանել. ընտրելով զեմարտին Եւրագրեցի, զոր ոչ փոխեալ ըստ պատմութեանցն զպատմողս զայստակ խորհրդաբար ինչ եւ նմարիս ծանուցեալ լինի բազմաց եւ յուղից պատմելոց եւ յորոց աղքատի գոյով

աւելոյ գործովք, իսկ ումանց յամենայնեւ աւելել արժանաւորեցնց գիտել^(*)։

Փոքր Սոկրատի յիշատակորանից այս փոխառութիւնները հանկուց յետոյ կը մնայ իրեն սեպհական միայն վերջին մասը ուր խօսքը ուղղուած է Ներսէհ կամարապանին, անուանելով նորան ապիւրիւպատ պատրիկ, զովաբանում է և բարեմաղթում «գի և խաղաղութիւն Քրիստոսի քնակեացի ի քեզ առատապէս և յեկեղեցիս քն և յաշխարհի»։ Գի որոց ցանկացաւ պատմութեանս բարգմանել, ընդ նոյն ճանապարհ թագաւորաց գնասցեսա (ՀՋ 689-690)։

Փոքր Սոկրատի խմբագրելը նոյն սխալն է գործել ինչ որ իր նոր հրատարակիչը, Մհարոյ վարդապետը և հաւանորէն խմբագրիւր է որ մոլորեցրել է հրատարակիչին։ Սակայն անտարակոյս է որ խմբագրիւր անուշագիր է եղել և կամարապաններին փետային ընդունել է որպէս կամարապան, իրենից ուղեցրել ապիւրիւպատ պատրիկ տիտղոսը։ Թիւրիմացութիւնը բացատրելու է գրանով որ Ներսէհը, հայ թարգմանի միջոցով հայ թարգմանութիւններ պատուիրելուն համար, կարծուել է որ Ներսէհը կամարապան տունմից է Գուգարքի իշխանը յայտնի չէ թէ ի՞նչ ծագում ունէր։

(*) Փիլոնի թարգմանութիւնը անհասկանալի է։ Երեւում է որ յոյն քնագիրը լաւ չէ հասկացել և ստիպուած է եղել տալ նիւթական թարգմանութիւն։ Առաջին բառը՝ եղիցի սխալ է հասկացուած։ յուշարէն բառը նշանակում է՝ գիտցիւր։ Իմաստն է։

«Գիտցիւր որ մենք փոքր չունեցանք զեղեցկաբանութեան (և ո՛չ թէ պատմութեան), մտածելով որ եթէ ուշ դարձնէինք զեղեցկաբանութեան (կամ պերճախօսութեան) թերեւս շեղուէինք մեր դիտաւորութենէն»։

«Գիտցի ինչ որ տեսի (տեսա՛, գրչի սխալ չէ, ինչպէս կարելի էր կարծել)։ այդպէս էր թարգմանել հեղինակը յունարէն բառը, որ ձեռով կրաւորական է բայց իմաստով ներգործական)։ և ինչ որ կարողացաւ իմանալ ականատեսներէից, ընտրելով ճշմարիտ փոքրանակ հետեւելու միեւնոյն բունը զանգաճակիւր աւանդողներին պատմութեանց, Հոգածութեամբ (և ո՛չ խորհրդաբար) վեր հանցի ճշմարտութիւնը, որովհետեւ բազումը էին որ պատմում էին այլեւայլ ձեռով որոնցից ոմանք ասում են որ ականատես են եղել իրողութեանց իսկ ուրիշները՝ որ ամենէն արժանաւատ են»։

Ներքին է որ Յակոբ Ուռուայեցին չի կարողացել յաղթանարել թարգմանութեան դժուարութիւնը և ըմբռնել իմաստը։

Եթէ վրացի էր արիւնով, թիրեւս հայերէն և գիտէր։ ուշագրութեան արժանի է նաև յիշատակարանի խօսքերը՝ «յիկեղեցիս քն և յաշխարհի», որից հետեւում է որ հեղինակը հեռու էր ապրում Ներսէհի իշխանութեան սահմաններից։ Այս պատշաճում է միանգամայն Յակոբ Ուռուայեցուն։

Ներսէհը ներկայանում է որպէս «ցանկացող պատմութեան», որով հասկացում է ոչ միայն Սիդրեսարտոսի վարքը, այլ և Սոկրատի պատմութիւնը։ Յիշատակարանի հեղինակը, Յակոբ Ուռուայեցին, չի յիշում ոչ Գրիգոր Ձորագործիցու և ո՛չ Փիլոնի անունները, և կարծում է որ հրկուսն էլ կատարել են իրենց աշխատանքը միեւնոյն անձի՝ Ներսէհ կամարապանի պատուէրով։ Նա գիտէր Ասողիկից, որ Գրիգոր Արշարունեաց եպիսկոպոսը գրել է ընթերցուածոց մեկնութիւնը Ներսէհ կամարապանի հրամանով։ Երեւում է որ Գրիգոր Արշարունեաց եպիսկոպոսին և Գրիգոր Ձորագործիցուն նոյն անձն է համարել, ուստի և նոյնացրել է նմանապէս իրանց տէրերին՝ Ներսէհ վրաց իշխանին և Ներսէհ կամարապանին։ Ամէն պարագային Ներսէհ կամարապանը չէր կարող պատուիրել փիլոնի գործը, քանի որ 696 թուին նա արդէն մեռած էր և երկրի պետը Սմբատ Բագրատունին էր։ Մհարոյ վարդապետի կարծիքով ևս հրկու Գրիգորները նոյն անձն են։

Այսպիսով մեծ և փոքր Սոկրատներին փոխադրած յարաբերութիւնները պարզուած կարելի է համարել։

Մեծը թարգմանուած է Պոլսում 696 թուին Փիլոնի ձեռքով, փոքրը խմբագրւած է Մեծից Յակոբ Ուռուայեցու աշխատութեամբ ԺԲ. դարում։

Բոյիւնել

ՊՐՕՅ. Ն. ԱՒՈՆԾ

Քարոզ լսելու համար եկեղեցի եկողը իրեն հետ կը բերէ իր մասնաւոր տպաւորութեանց մանրուր դրամը, ոսկեղէնով վերածելու համար զայն հոն. զգո՛ւք, չըլլայ որ հակառակը պատահի։

ՀԱՅՐԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈՂԵՐԻ ՈՌՈԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

գ. Զաքարիա Սպասալարը հայկական արձանագրական յիշատակարանների մէջ ամենայնաճախ յիշատակած անձնատուութիւններիցն է, որովհետեւ հայկական վանքերի մեծ հովանաւորն ու նուիրատուն էր: Ուշադրութեան արժանի է այն մեծ նուիրատութիւնը որ նա արել է Հառիճայի վանքին: Բացի այլ և այլ շինութիւններից, այդ վանքին է ընծայում իր սեպհական գիւղը, ջրաղացներ, պարտէզներ. խաղողի այգիներ, ևն: Վանքի հիւսիսային պատի վրայ խոշոր երկաթագրերով երկարօրէն թւարկում է իր ընծաները:

«Նա Զաքարի, մանդատորթա խուցէս, ամիր սպասալար հայոց եւ վրաց, որդի մեծի Սարգսի, գանձագին արարի բզ-հուշակաւոր սուրբ ուխտս Հառիճայի յիւր բնական հայրենատիրացն յաղազս կենդանութեան տեսնել իմոյ, բարեպաշտ Թամար թագուհւոյ. եւ փրկութեան ինձ եւ հարապատ եղբայր իմոյ յիվանէի եւ զաւակաց մերոց Շահնշահի եւ Աւագին. եւ ծնողաց մերոց: Շինեցի ի սմա ամրոց եւ զկաթողիկէս բազում ծախիւք եւ զարդարեցի ամենայն սպասիւք եւ սրբութեամբ եւ զիմ գեղն, որ է մերձ ի սուրբ ուխտս, զՄողորիոն (թէ Մոկորիոն) ընծայեցի սուրբ Առտուածանին բոլոր իւր ամէն հողահատովն, սարովն եւ զրովն, զօր բնական լեալ է: Եւ ետու ջաղաց մի ի Գետիկ, որ Դիւազաց կոչի. ջաղաց մի յԱնի Գլիճորին եւ պարտէզ մի ի Մազկաճորին. այգի մի յԵրեւան եւ այգի մի ի Քալին: Եւ գառաշին սահմանքն, որ բուն լեալ էր, հաստատեցի ի սահմանախաչէ ի Հառիճա գետն կոռ մարդով, Գրեբովն, Յամաքճորով, Ճինարին Հարով, Գոմեցի ձորովն, Արին աղբերով, Հին Հառիճաով . . . նաեւ գրեցաւ կտակս հաստատ թիւ . ՈՄ: (= 1201)»:

Ո՞նք Հիճուպ վահրամ աւելի ուշ, մօտ 1235 թ., Հառիճայում ժամատուն է շինում եւ վանքի համար ջուր բերում, որը ամբու ջուր է կոչում, ուրեմն արդէն եւ զածի վրայ նորն է աւելացնում:

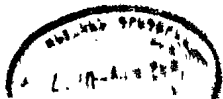
«Աստուածասէր եւ արդիւնաւոր պատրոնն Հիջուբ Վահրամ շինեաց զվայել լուշ ժամատունս եւ եբեր զվիւս ջուրս յիշատակ հոգ իւրո եւ զաւակաց իւրոց եւ ամուսնո իւրո Թամարին. . . »:

Դարձեալ Զաքարիա սպասալար խոշոր նւէր է տալիս Հաղբատի վանքին եւ ընդարձակօրէն արձանագրում: Սա 1210 թ. այսմա աւելելոյ Աստուծոյ թագաւորաց թագաւորին Գէորգէ, որդւոյ մեծի թագաւորին Թամարին», իր սեպհական մի կալուածքը փոխանակում է օմն Շոթրոկայ որդի Դաթի կալուածքի Հաղբատ գիւղի հետ եւ նոր ձեռք բերածը նւիրում, հողով ու ջրով, Հաղբատի վանքին, որովհետեւ իր ունեցածը վանքից հետո էր զբոսնում:

«... եւ առի երկու գեղին փոխան զՀաղբատ հայրենիք եւ ընծայ սուրբ Նշանին ամենայն սահմանաւք, շնչ բնական լեալ է հողով եւ ջրով, խոտամարգերով, մայրիւք եւ ջաղացովք. գոմամարգերով. լերամբ եւ զաշտով. վանն կենդանութեան թագաւորին եւ արեւշատութեան որդւոյ իմոյ Շահնշահի եւ եղբայր իմոյ Իւանէի եւ. որդւոյ իւրոյ Աւագին եւ յիշատակ մեզ եւ ծնողաց մերոց:

Եւ է այս գեղ ազատ յամենայն հարկի ի պատրոնաց, ի ձեռնաւորաց, ի գիւղականաց . . . ով զՀաղբատս յետ առնու . . . նշովի . . . »:

Նոյն Զաքարէն իր եղբայր Իւանէի հետ 1200 թ. Գեղարզայ կոմ Այրիվանքին

շուր են շնորհում, համեմատ այս արձանագրութեան.

«**Թ. թ. Ռիթ** (= 1200) քրիստոսաւէր իշխանաց իշխանն Զաւարե եւ Իւանե վերստին զորոյց զշուրն Ամառնամասակի **Էշ** (հինգշաբթի) եւ ուրբաթ ի սուրբ ուխտս. զԱ. (զմի) աւրն որ է ուրբաթու . . . (թերի):»

դ. 1211 թ. մի արձանագրութեան մէջ յիշած է Սպարապետ Բուբայի նւերը:

«**Թ. Վին Ոկ** (= 1211) նորոգեցաւ եկեղեցիս անաշնորոք թեամբ Յովսափի եւ Անարայիսի, մեծ սպարապետ տէր երկրիս Բուբայ եւ առու ինչք զայգիին Ոսկեբուխ, որ է առու Քանաֆեռու. ք. ակն ջողացին աշիկ . . . (թերի):»

ե. Զաքարէի եղբայր Իւանէ Աթաբապը 1219 թ. Աւան գիւղի ջրի մասին այսպիսի կարգադրութիւն է տնում.

«**Ոկ** (= 1219) ես Իւանէ Աթաբապ հայոց եւ վրաց զկուչա (?) Աւանա, որ ի հնուց նոցա էր եւ կրկին գնեցին ի Զոջուտ բազում գանձ 'ի հայրենիք: Արդ ոք յիւսոց կամ յատարաց լինի տէր երկրիս հող եւ ջուր աւելացնել պարտ է Աւանա վասն միամտութեան սոցա եւ ով խլէ ակաւս մի կամ մի բաժնով վարէ, շարէ տայ Ռ (= 1000) ու . . . նզովեցի . . . »:

զ. Նոյն Իւանէ աթաբապը նւերում է Երակա եկեղեցու ջրային հարկը.

«**Թ. Ոկ** (= 1228) շնորհին աստուածոյ ես Իւանէ եւ Խոսակա Վրաց եւ Հաւոյց Թագոյնի վասն յերկր կենդանութեան հարազատոց մերոց մանգատութա խուցէս Շահնշահի եւ մօրի սպասալար Ասպին քողաք զգեղիս Երակա զպատուիլի եւ զլրսահին բաժն յորդեցէ յորդիք ապառ ի բաժն . . . »:

հ. Վերս յիշած Հոռոմոսի վանքին երկու նուագ հողի եւ ջրի նուիրատութիւն է տեղի ունենում 1231 թուին.

«**Շնորհիւն Քրիստոսի** ես Ասլան, որդի Երակաւան եւ զիւզակից իմ Ասուշիս տուաք զմեր գանձագին հայրենիքն զԴոգեցն զկէս գանձն իւր հողովն եւ ջրովն ի սուրբ Յովաննէս յառաջնոր-

դութեանս տէր Բարդղի արհիեպիսկոպոսի, որդեւ Սմիլ Երկաթա . . . (թերի):»

«**Ի սոյն ամի** ես Խոսրով, որդի Վահրամ Լաւոցե եւ զիւզակից իմ Շուշիկ տուաք զմեր գանձագին հայրենիք զԲարսառնի գանձն իւր հողովն եւ ջրովն ի սուրբ Յովաննէս . . . »:

ը. Սիւնիքի Նորավանքի 1261 թ. մի արձանագրութեան մէջ պահած է Սիւնեայի Սմրատ իշխանի ջրանւիրաբերութեան յիշատակութիւնը.

«**Թ. Վին Զօ** (= 1261) այս գիր յիշատակի եւ արձան տնջնջկի իմ Սմբասայ իշխանաց իշխանի, որդոյ մեծին Լիպարիտի . . . շինեցի զհիւղեցիքս. վերստին նորոգեցի . . . պահարանաւք եւ ետոււ իմ հայրենեացն. Բ. (= 2) գիւղ ի սուրբ Նախապկոյս, զԱւէշ ու Անապատ եւ յԱկոռի գնդաւանակ մեծ այգին իւր կիրակաւորովն . . . »:

թ. Կարսի շրջանում գտնուող Բագնայրի վանքը 1262 թ. երկու գանձագան անձերից հողի եւ ջրի նուէր է ստացել:

«**Զօ** (= 1262) . . . ես Ապուղամբ, որդի Մարտիրոսի, թոռն Վահրամ իշխանին . . . ետու զիմ գանձագին հայրենիքն զկաղղուց կէսն իւր հողովն եւ ջրովն ի սուրբ Աստուածածնամայրս . . . (թերի):»

«**Զօ** (= 1262) . . . ես Խաւազ, մեծ Խաւազկիս թոռն, Ասասնիս որդիս, իմ անդրանիկ որդին Սասնայն, որ կէս տարեկան ի Քրիստոս փոխեցաւ, յիմ գանձագին հերէնացս յԱշիկու, որ իմ պապն գնել էր ու սիկելով յիս տվել, ինչ իմ պապն մեռաւ եւ Խաւազ իմ կնոջն գրածինքն, ակն ու մարգարիտ իմ պարոնին տվի, Շահնշահի, ու կըրկին զԱշխակ գնեցի եւ զիմ որդւոյն բաժնին զՍասնին ի Բզմեռս օվի յԱստուածածնինս. զվերի թիւն իւր ընձանովն . ք. (= 2) Երակակն, զՄեհրեան ու զԽաւազաւոր Դուլուսին փեսայն, իւրենց հողովն ու ջրովն ի Տգնիս զՀաւազն, յիմ խոտահարն . Զ. (= 100) բարդ խոտի տեղ, որ վանքս ընձէ . . . սկի արծաթի, ես Խաւազս զայս ընձա

տվի սուրբ Աստուածածնին, ով որ գրեթե հակառակի, Աստուածամայրս լինի իւրն դատախազ . . . »:

Ուշագրութեան արժանի տեղեկութիւն է, որ նուիրատուն երկու շինականն էս նւիրում է վանքին, նրանց յատկաբար հոգով ու ջրով:

Ժ. Տարսային «արքայաշուք» իշխանի աղջկէն Ասփէն Ղարաբաղի իմաթրայ վանքին մի բահի ջուր է նւիրել եւ վանքի պատի վրայ յաւերժացրել իւր նւէրը:

«Ես Ասփի, դուստր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին, թագազարմ մաւրն իմոյ Մինա խաթունին նպաստ եղեալ քրիստոսապսակ զխոյ իմոյ . . . իշխանին Գրիգորի ի շինութեան լուսանուէր սուրբ եկեղեցւոյս . . . տուի զմեր խոստ հողն բլրի հանդի զսենեկպան Ա. բահի ջուր . . . զմեծ տէր Թովհաննէս, շինող եկեղեցւոյս, որդին Դաւիթին, եղբայր մեծ իշխանին Հասանա յիշեցէք . . . »:

Ժն. Քառախ գետի աջ ափին էր գտնուում հայկական ճարտարապետական գեղեցիկ յիշատակարաններից մէկը, Յոհաննա վանքը, մինչեւ մի 15 տարի սրանից առաջ բաւական լաւ վիճակում, թէ՛նք ունէր աչքը ընկնող ճեղքաձեւներ. այդ ժամանակ երկրաշարժի ցնցումները հիմնովին կործանեց: Նրա պատի վրայ պահւած բազմաթիւ յիշատակարաններ կային. մէկի մէջ յիշատակուում է, որ 1263 թ. Քուրդ իշխանի որդի Հասանը վանքին նւիրաբերութիւն է անում:

«Թուին 218 (= 1263) ես Հասան իշխան, որդի Քրդին իշխանաց իշխանի եւ մաւր Ուրիշահի յազգէ Մամիկոնեանց, թոռն մեծի Վաչէի եւ բարեպաշտ ամուսին իմ Արաւ խաթուն յազգէ Ուշագանց տարածում եւ կէս աւուրց ելաք յաշխարհէ, աւանդեցաք զհոգիս մեր եւ զամէն հայրենիսն եւ զզաւակսն մեր Դաւթի եղբաւր մեր հորապատի եւ աստուածասիրի . . . տուաք ի սուրբ Կարապետս ես եւ եղբայր իմ Դաւիթ զմեր գանձազին գեղն զՎահրամապեղ եւ զՎամազանցն իւրեանց ամէն հող եւ ջրով եւ բնորդի մարտկառք. կորբի զմեր գնած եւ զմեր ձեռատունկ այգին եւ

Ջջարկինց փոսն եւ զՈրդկան, որ սեպհական հայրենիք էր եկեղեցւոյս եւ ի չար եւ ի դառն բերմանց ժամանակնս ելեալ էր ի վանացս, բազում աշխատութեամբ եւ յոյով ծախիւք դարձուցաք ի սուրբ ուխտսոյ:

Ժր. Արծառագրութիւնների յիշած Ժողովածու գրքի մէջ բացառաբար տպագրել է մի արծառագրութիւն հարաւային, տաճկական սահմանում գտնուած Հայաստանից, որով Արմէի սուրբ Յարութիւն եկեղեցուն 1291 թ. ջուր է տրուում «ամէն երկուշաբաթ, գիշեր եւ ցերեկ», իսկ մի չարք գիւղականներ հողեր, այգիներ եւ տներ են նւիրում:

«Ի ժամանակս տէրութեան Ուլաուն ղանին ես ծառայ ծառայիցն աստուծոյ տէր Աբրահամ սեսուլ զաւառիս Քաշբերունց տվաւ ինձ տեղիս այս տեառնէ սորին Սահմաղին կոչեցեալ. եւ շինեցի զեկեղեցիքս . . . պարոն Սահմաղին տանուտէրութեան Ասպիւնկայ, զի տնփական աւանդան, որ կարգեալ էր յառաջնոցս նախ քան զաւերն ի Ուրազմէն, դարձեալ հաստատեցին տեղւոյս: Ի մարդէն Մ. (= 50) բարդի տեղ եւ Բ. (= 20) արտ, մին ժն. (= 15) եւ միւսն ժ. (= 10) եւ ի Սիւալին Ի. (= 20) բարդ խոտեղի եւ զզուրն Վրահանից յամէն Բ. Եաբաք գիւն եւ զլիճեր: Եւ ետ պարոն Սահմաղին զգեղն Մեծփի իւր մարայիւն եւ խարանիւք եւ քրդագեղեցիք. ետ Մեկիք Ստեփան տանուտէրութեան Ի. (= 20) բարդի տեղ. ետ իսաչիկն զայգին ի Գոդիսն, Վ. տակ. ետ Աւտարշախն եւ Մխիթարն զիւրեանց այգին ի Գոդիսն Բ. տակ. ետ պարոն Փռանդե արտ մին ի քաղաքն Ե. (= 5) մոթոյ տեղ. գնեցի արտ մին ես ոչ հեռի յայն արտէն ժ. մոթո տեղ եւ տվի եկեղեցեացս . . . Եւ տվին ի քաղաքն տներ եւ Բ. կուղպակ: Եւ սքա եւն աւանդ եկեղեցեացս . . . Եւ շինեցաւ սուրբ Յարութիւնս ի Թալս 290 (= 1291)»:

Տասնչորս եւ տասնհինգերորդ դարերը Հայաստանը տարել է իր առանց այն էլ ողբերգական պատմութեան ամենածանր օրերը եւ շինարարական գործերի հետքեր համարեա թէ չկան: Երբ 15րդ դարի կիսից

կաթուղիկոսական իշխանութիւնը նորից փերահաստատուում է էջմիածնում, 16րդ դարից նրա ներկայացուցիչներին ուսանք սոսպման գործին առանձին ուշադրութիւն են դարձնում, առանց որի էջմիածնի զբաղմունքում վարչարչապատի գաշտը մշակել և օգտակար դարձնել անկարելի է: Այդ ուղղութիւնում յիշելու արժանի են այս գործերը:

Քասախ գետի ջուրը օգտագործում էր հնագոյն ժամանակներից. վանական կառավարութիւնը յաջողութեամբ իր առուագիւծի եղած և աւելի բարձրորում չօգտագործած վրերի կէտ մասը հաստատել վարչարչապատի համար, որ բերելու է Շահարի կողմէ առում: Նրանք վրե քանակն աւելացնելու համար, Արագածի բարձունքում գտնուող Ղարազեօլ լճակի ջրերը, որ քնական հոսանքով զէպի արեւմուտք, զէպի Ենրակի դաշտին էին հասնում, յատուկ առումի միջոցով այդտեղից հոսող ջուրը բերում խառնում են Քասախի ջրերին, Շահարի ջրերը չատացնելու համար: Յիշեալ Մաղադուրտուն գիւղի մօտ արհեստական լիճ են շինում, Մովսէլ անունը տալով: Վանքի հարաւային մասում խոշոր ջրում բար են շինում, ինն արշին խորութեամբ արտառը քարերով շինած պատերով, յատուկ տնկած անտառին ջուր տալու: Աշխատում են Սեւանի լճից Զանգուն թափող ջրի քանակը աւելացնել և այդ գետից նոր առու բերել: Սեւուր գետից առու են անցկացնում հարաւային, ցածրադիր հողամասերը ոռոգելու: Գետնափոր երկու քարհիշ կամ քանքան են անցկացնում, խոնելու և ոռոգելու ջուր ստանալով: Ամենափերջին ձեռնարկն էր Զանգունի առուի շինութիւնը, որ կիսատար էր մնացել և Հայաստանի Խորհրդային Կառավարութիւնը աւարտեց:

Պատմական և արձանագրական տեղեկութիւնները մեզ տաւում են Հայաստանի բոլոր անկիւնները, Կարսի շրջանից սկսած, Անի, Հոռոմոս, Հառիճ, Թալին, Թալիշ, Հաղբաւ, Վարչարչապատ, Սիւնիք, Ղարաբաղ, Արճէշ, երբեմն կարեւոր, երբեմն փոքր և աննշան տեղեկութիւններով շէշտում, թէ մեր երկրի բոլոր անկիւններում ոռոգման պահանջը անհրաժեշտութիւն էր:

Միւսնայն ժամանակ այդ պատմական

առեւանները մեզ նոր բան էլ են սովորեցնում. փոքր սեպհականատիրական սկզբունքներով զինավարժ ժողովուրդը, անհատ ձեռնարկողների հոսանքով, կարող է առերկայթ աննշան յաջողութիւն ունենալ, օրինակ Յակոբ Սիւնեցու ձեռնարկը, բայց այդ կատարում է միմիայն յօգուտ սակաւաթիւ անհատներին: Մի շարք գիւղերի բազմաթիւ բնակիչներ Յակոբի առումին մօտենալիս օգտուելու դիտարկութեամբ, սոսկալի նշողքների պիտի ենթարկէին, որովհետեւ այդ ջուրը պէտք էր իշխողի պարտէշների, անուշահամ պտուղների և մանաւանդ ծաղկանոցների համար: Բացի այդ՝ մենք տեսնում ենք, որ գարերի ընթացքում անհատ անձինք, Նոյն իսկ մեծ արտոգոսներով իշխողներ, Աթաբակ, Ամիր Սպասալար, Սպարապետ, Կաթուղիկոս, և ինչ որքան փոքր և աննշան գործեր են կիրողացել գլուխ հանել: Մինչդեռ սոցիալիստիկական շինարարական ոգեւորութեամբ տարւած ժողովուրդն իր հարազատ աշխատողների ձեռքերով ընդունէնք տառ տարիների շնչին ժամանակում շինում և աւարտում է էջմիածնի ջրանցքը, Երկրանցքը, Սարգսապատի, Էվջիլարի, Կարճեւանի առուները, Էսյին: Իսկ մի տարի առաջ, ընդամենը մի քանի մասում, Ներեւանի ներքեի մասում սկսած Հայոց առաջնորդական շերտից Զանգունից մի մեծ առու հանեցին, թէ՛ խոշոր ելեկտրական կայան գործարկելու և թէ՛ մեծածախանակ անջրից տարածութիւններ ոռոգելու: Նման ձեռնարկներ ներկայումս սկզբի պէս անսովոր բաներ չեն. դրանք մասին շատ բան չեն գրում, այլ բաւականանում են օրաթերթերում անցողակի յիշատակութեամբ:

Ը. Մեր հաւելան Պարսկաստանի ոռոգման սխեսմները.

Հիւսիսից հարաւ հազար կիլոմետրից աւելի երկար ձգւած Պարսկաստանը իր այդ սահմաններում ունի Կասպից ծովը և Հնդկական օվկիանոսը, որ խոնաւութեան շտեմարաններ են. իսկ արեւելքում փուած է ընդարձակ Ասիան, Թուրքեստան, Ալվանստան և Բելուշտանից ցամաքային երկրները. նրա արեւմտեան սահմաններում

նոյնպէս ցամաքային երկիրներն են, Հոյստոն, Տանկաստան, Ասորիստան, Միջագետք։ Երկրի ներսում կան յիշելու արժանի լճեր և գետեր։ Հարաւում հոսում է բաւական ջրառատ Քուստոստի Գարուն գետը, ստորին հոսանքում մինչև իսկ նաւագնաց, իսկ հիւսիսում բաւական մեծ է Ռուդար գետը, որ գոյանում է Գիւնի յորդառատ անձրեւներից և համարեա ունօգուտ կերպով թափւում է իրեն սնուցանող Կասպից ծովը։

Էնզելի և Ռեյտ, Գիւնի երկու գլխաւոր քաղաքներից, ցարական իշխանութեան օրով ռուսական ժողովրդական դրամով շինուած շտէն, Ռուդար գետի հովտով, սկզբում անտառածածկ, ապա լեռի և ժայռոտ ուղիով 40-50 կիլոմետր կտրելով, ճանապարհորդին հասցնում է Պարսկաստանի բարձրագիւր մասերը, Ղազին քաղաքի չափազանց Պնդարձակ դաշտը, որի համեմատաբար փոքր մասն է մշակւած։ Դաշտը նման է մի վիթխարի աւա-

զանի, որի եզերքները կազմում են զանազան բարձրութեամբ լեռներ և բլուրներ, որ շղթաներ կազմելով միմեանց հետ օղակաձեւան եղիւում են դաշտը։ Այդ պատկերն ու տեսարանը տիպիք է համարեա թէ ամբողջ երկրի համար, զէպի հարաւ և արեւելք, տարբերելով չըջնապանի մեծ ու փոքր չափերով։ Ամբողջ երկրի մէջ գիւղերն ու քաղաքները զլիսաւորապէս օղակներ կերպարանքով են ներկայանում, որովհետեւ գետեր ու գետակներ չափազանց սակաւաթիւ են։ Եւ մշակութիւն տեղի է ունենում միայն ոռոգման միջոցով, որտեղ որ փոքրաքանակ ինքնահոս ջրեր կան կամ արհեստական ջրապաշար է ստացւում։ Երկարածիգ գետերի մշակւած տարածութիւններ հազարաւոր երեւոյթ են Պարսկաստանի ընդարձակ տեղիտորայի վրայ։

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԱՐՔԵՊՍԿ.

(Շարունակելի) (6)

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Կեսարացին այն ատեն կ'ըսէ թէ պէտք է որ բլուր զբսեցինքու՛ն ազգարարել որ զան հաւաքուին և միասին երթանք Տիվան գանգաւորու։

Դարանաղցի (էջ 132) կ'ըսէ. «Եւ երկոսիմս գրեցաք զիր ողբունիս առ ժողովուրդն որ ի գողթակս էին, որ ընթերցեալ ի լուս անենցուն, յորժամ յուսն՝ յոյժ ուրախ եղեն զիսաբանութիւնն մեր, եւ առ ժաւացն եկին ի կոյն»։

Գրիգոր Կեսարացի հաւաքուած առ բազմութեան «չաւ քան առաջ փառն անկարգութեան վախճանացն»։

Ասիկա փաստ մըն է թէ Գրիգոր Կեսարացին, զոր վէթիւններ բերած էին 1607ին, գծառուած էր նաեւ անոնց հետ և զէմ եւլած անոնց, գիտակցութեամբ Դարանաղցիին։

Դարանաղցի շարունակելով իր խօսքը կ'ըսէ թէ հաւաքուած ժողովուրդը Գրիգոր Կեսարացին լսելէ յետոյ «առաջին անկենքն», անաւախիկ կամք առաջի ձեռ եւ ուր ուր հրաւնայի, պատրաստ եմք։ Եւ եղևոյ մեր պատրասեցաք առ ի զեւոյ, եւ առաջաք խրեմք՝ հրաւնայի որ երթանք ի միասին։ Նա (Կեսարացին) յողով անկեալ առաջ. եւ չեմ կարողանայր զեւոյ ընդ ձեզ, զի վաղցուց հետեւ չեմ զմացեր ի տիւնն եւ յայս բազաւորես պարսք չեմ նորեւ. անա Գորանիացի Յակոբ եպիսկոպոսն եւ Երզնկացի Կարապետ երեցն փոխանակ իմ ընդ ձեզ»։

Հոս իրողութիւն մը երևան կու գայ, որ չափազանց կարեւոր է թէ՛ Կ. Պոլսոյ պատրիարքաց պատմութեան և թէ՛ Գրիգոր Կեսարացիի կենսագրութեան տեսա-

կէտով: Ինչպէս կը տեսնուի այս խօսքերէն, իսկական իշխանութիւնը 1605ին անցած էր աշխարհական վէճիչներու ձեռքը և Գրիգոր Կեսարացի ճանչցուած պատրիարք մը չէր: Վէճիչները զայն բերած էին Կ. Պոլսոյ մէջ տիրող բնիկներու և եկեղեցիներու մէջ ծագած վէճերը իր հեղինակութեամբ կարգադրելու համար, և Գր. վրդ. Կեսարացի, հաւատարիմ իր առ Ամթեցիս գրած թուղթին մէջ ըսածին, չէր ընդունած պատրիարքութիւնը և իբր պատրիարք կը գործէր՝ պարզապէս վէճիչներու հրահանգով և նոր պէրաթ չէր առած, վասնզի, ինչպէս տեսնուեցաւ, որոշած էր Կ. Պոլսոյ չմնալ և խաղաղարարի իր պաշտօնը կատարելէ յետոյ երթալ Ամիթ և այն տեղ միութեամբ ժողովուրդը:

Թերեւս ասիկա նաեւ պատճառներէն մէկն է որ երկար ատեն կը վարանի ուղղակի տեղականներուն հետ մաքառելու, և զանոնք սիրաշահելու. փորձեր կ'ընէ, ինչ որ Դարբանազցի յանրաւարի ի չարն կը մեկնէ և անոր դէմ ամբաստանութեան նիւթ կը դարձնէ:

Այս կը կազմէ իր տկար կողմը. որ ահա այս պարագային բոլորովին երեւան կու գայ և արդիւն կ'ըլլայ իր պատրիարք իր ժողովուրդին հետ ներկայանալուն Դիւան: Ուստի կը յանձնարարէ երկու ուրիշ եկեղեցականներ: Ասիկա նշանակելի իրողութիւն մըն է, որ պէտք է նկատի ունենալ:

Շարունակութեան մէջ ալ կը շեշտուի Հայոց անգլուխ միացած ըլլալը, զգլխաւոր և առաջնորդը, այսինքն հոգեւոր պետ ըլլանքնալը, ինչ որ ոչ նուազ նշանակելի է:

Դարբանազցի կը նկարագրէ թէ այս պատճառով ժողովուրդը ինչպէս զանգաւտեցաւ Տիւանին մէջ, «Շու եղեպ բազմաւորիս քանակաւ և ժողովորդ գաւգաս առնել ի ձեռքս անբարեաւան Միայիմ Մաթիմեզունց թէ՛ ամենայն միլլար գլխաւոր եւ առաջնորդ ունին, եւ իւրեանց առաջնորդին հրամանաց դուռս չեն կնքել, քան զիրեական ազգն աւարդ կան ոչ, նոսա իւրեանց խախտմին հնազանդ են: Մեր յանձնապի մասխար կան, մեկ լանի ունան գծութաւս դարիս քանակաւ եւ ժողովուրդ կու չարչարեն, յեկեղեցոյ կու վարեն թէ՛ մեր մուլին և եկեղեցիներ: Մենք կ'ա-

սնենք թէ՛ մենք այլ բազաւորին ըռանաւ ենք եւ այս եկեղեցիս այլ բազաւորին օծիսքն և եւ պախիշին. մեզ այս ցեղ եկեղեցիս կու հաստատեն ի յո աւուրսն: Այսպիսի բողոքեցաւ առաջի ամենայն նախարարացն Սուրբան Մուրասին⁽¹⁾ և ամենայն ւեծամեծացն նոսա: Եւ յայտ մեծ մանչուրեն⁽²⁾, որ իւրեանքն անհնաւա⁽³⁾ ասն, ի ձեռնանես ունեղով եւ գրեալ հաբ ի մեզ արգոհային⁽⁴⁾ զորպիսութիւն նոսա, եւ յորժամ որ ընթերցան զարգոհայն, խնդրեցին զմանչուրեն եւ հսկեալ տուաք ի նոսա եւ առեալ վերծանեցին եւ յոյժ սիրով ընդունեցին եւ համարեցին ամենակրեան վազիրենին եւ ետուն առ մեզ: Եւ մեկ հրահանգ զիր ետուն, որ պոչուրտուն ասն եւ մեկ չափուշ զկնի մեր ուղարկելով առ մեծ դասաւորն ամենայն Հասալթոյս, զի ուղղութեամբ դաս արաւցե մեզ ընդ ոսոխից մերոց: Եւ մեր եղեպ անեթ զմացաք առ դասաւորն եւ երկու մարդ զմացին հնէ ոսոխանին զոսոխանին եւ զեկեղեցիս ի բերել, որ զուրի չարեացն նազարեթն եր երեսու Շարուպչանն եւ այլ ունանք ընկեր լուսաւորին, դասաւորն ենաց. ո՞ր փափագ են որ դոսա ծեծեն են: Եկին ունանք ի քանակայց. մեկ ենք, որ այդ կարճահասակ մարդը՝ նապարեթ ասն՝ դա զան եհար մեզ եւ վարեց յեկեղեցոյն եւ կ'աւտ թէ ամենայն եկեղեցիք մեր հայրենիք են, ձեզ չենք բողոք:»

Նազարեթ կ'ուրանայ և դատաւորին կու տայ սա նշանակելի բացատրութիւնները. «Սեկ այսպիսի մեզ կուսանք բազաւորին ի ճարոցն, նալ դոսա զժողովուրդն զայս կ'ենեն (գրաւել) եւ մեզ հարտուն (օգնութիւն) չեն այնքա. աշխարհ ամեն ախեղեցան, մարդն ի հոս

(1) Դարբանազցի յիշողութեան վրէպով մը Սուրբան Մուրասին անունը կու տայ. վասնզի 1608ին զահուն վրայ էր Սուրբան Անժէտ Ա. (1603. 1617): Սուրբան Մուրատ Ա. (1574-1595) շատոնց մեռած էր եւ Սուրբան Մուրատ Գ. (1622-1640) շատ ուշ սիրտ գահակալէր:

Կեսարացի որ առաջին անգամ պատրիարք եղած էր 1601ին Սուրբան Մէհէմէտ Գ. (1595-1603) ատեն, երբ կ'ըսէ թէ չայս բազաւորեն պարտք չեմ նսեռ: Եւ անշուշտ կ'անհարկէ Սուրբան Անժէտ Ա. ի, որ 1603ին գահակալած էր. իր Կեսարայիչն երկրորդ անգամ զալէն (1607) առաջ:

(2) Յալէ մանշուր (Մանշուր Ալի) կը նշանակէ բարձրագոյն ճրովարտակ:

(3) Այսինքն՝ պայմանագիր:

(4) Այսինքն՝ խնդրագիր:

ե, դո՛ւս միկ փող չեմ ի՞տար, մեկ ուսի՞ց վճարեմ գողապալան. մեկ այլ գործ եւ. »

Այսպէս առաջա թագուան յոյնոյն դատաւորը խաբել կը փորձէ, հակառակ աւեր որ «ֆանսանայիցն լոկ հագ անգամ յիկն բողուր ջաւթն» և մկրտութիւններէն 300 գրամ, պոսկներէն երկու ֆլորին և մեռելներէն 4-5 գրուշ կ'առնէին և աւայ անբիւ յախչակութիւն կ'ընէին:

Ասոնք ա՛մէնը ուրացան:

Դարանաղցին այն ատեն առաջ կ'անցնէին և Բ. Դուռնէն ստացած պոսկրուտուն կուտայ և դատաւորը կարգալէ յետոյ՝ կը պահանջէ քանհանաւեն, և այն ատեն դատաւորը կը սկսի քաղցրութեամբ խօսիլ և Դարանաղցին կը հասկնէ դատաւորին մի առ մի ճիւղքանէ ի վեր. . . աղեհն թշուառութեանց և զոնցա յարութեան արարուն և զգործս բազմադիմի մեղէկին, որով մեղէկին և օտաւանցեցանիկն. . . և զողորմելի, վշտահա, աղիւս և քնանկ ֆանսանայն և ժողովորդն» (Դարանաղց, էջ 134):

Նազարէթի՝ կ'ընէ Դարանաղցի «շեղու յերկաեց ինձ և սխաւ արհաւիրհեց և անարգիլ զմեզ ստացի դատաւորին: Եւ լուտ դատաւորն զգործն ընդ իս, ցատանաք եկաց ի վե՛րս ծնկացն և հրամայաց զան հարկանեց և ի բանն արկանեց» (Ն-յ):

Սակայն Դարանաղցի և իւր ընկերները կը խնդրեն որ չձեռնուի և միայն դատաստան կը պահանջեն:

Դատաւորը այն ատեն այդ վէժընէն-րուն կը հարցնէ «ֆափիրնի՛, դո՛ւք Սուրբան Մուհաննիսան Աղբորանի քերած սուրկուն յե՛ք, զայց իյիլասանի ի հոռուէն և ձեզ օծիս արար. ձեր մուշկն (1) ուսի՞ց ե, որ գայ փոխարաներդ կու մեղացնիք. իզրայ և ձափայ (2) կ'ենիք. սակին (3) այլ չնեղիք և լուսնցուտս (4) չ'ենիք, թող պարսք մուշիպիկնայ (5) չորական սակ օտն զուխ սան ձեզ ի յօղեմութիւն ձեզ, և աւնեայն փափագ իւրեանց ստաջնորոյով թող զիւրեանց զայս եմեն և յնկեղեցիք թո՛ղ անարգիլ և անան մսանն և երանեն, ոչ ոք հակաւ և և ման չիկին:»

Եւ այն կերպով արձանագրութիւն կը ձգուի և դատը կը վերջանայ:

Արձանագրութեան պատճէնը Դարանաղցի կը ստանայ քանի մը օր յետոյ (Դարանաղց, էջ 134-135):

1608ին կատարուած այս դիմումին, ինչպէս կը տեսնուի, կը գործակցի Դրեգոր Կեսարացին, որ սակայն քիչ յետոյ դարձեալ աշխարհական վէժընեհուր կողմը կ'անցնի և կը սկսի հալածել նորեկ քահանաները, այնպէս որ ոմանք իր ձեռքէն աղատելու համար իսլամանալ կը փորձուին (Դարանաղց, էջ 135-137):

Դարանաղցին գրուած դիմում կ'ընէ, սակայն Կեսարացին պատասխան անգամ չի տար: Ընդհակառակն զայն դատաստանի կը քաշէ Տէֆաէրտարին ասիլ: Դարանաղցին կ'ուզէ զայն մեղմացնել. Կեսարացին աւելի կը գոռոզանայ և կը նախատէ զինքը, և վերջապէս կը մտնեն դատարան, ուր Դարանաղցին կը բացատրէ Կեսարացիին և իր մարգոց գործադրած կեղեքումները:

Սակայն Դրեգոր Կեսարացիի կուտակիցները կը շահին Տէֆաէրտարին սիրաը (Դարանաղց, էջ 139-140) որ գործը կը յղէ Նայիպին, որ իրաւունք կու տայ Դարանաղցիին մարգոց և կը յանդիմանէ Կեսարացին, որուն կուտակիցները կ'երթան կը բողոքեն դարձեալ Տէֆաէրտարին, որ ձերբակալել կը փորձէ Դարանաղցին:

Նայիպը կը պաշտպանէ սակայն նորեկներու այս պետը:

Այս հակառակութեանց վերջ տալու համար, ոմանք կը խորհին երկու ոսթաները կրկին հալածեն և Դարանաղցին պատուաւոր եղանակով մը Կ. Պոլսէն հեռացնել: Եւ կը յաջողին Դարանաղցին Առաջնորդ զրկել Ռոտտոթոյ, 1608 Յուլիոս 18ին վախճանած տեղւոյն անդրանիկ առաջնորդ Ունեցի Յակոբ վարդապետին տեղ: Հաջորդեալ միջնորդները կը հաճեցնեն Դարանաղցին ստանձնել Ռոտտոթոյի առաջնորդութիւնը «իւր բոլորի հայերով», տարուէ տարի որոշեալ տարեք մը, այսինքն է հազար սակո՝ վճարելու պայմանով: Կը տանին զինքը Ջիւրիլի Համամի Ս. Սարգիս եկեղեցին՝ պատրիարքին քով և հոն երկուքը սերով կ'ողջուեն զիւրար և պաշտօնին հաստատութեան գլխը կը յանձնուի Դարանաղցիին, որ Դիմեսիստի Մեկնութիւն մը նուիրելով Կեսարացիին՝

(1) Մուրք = ստացուածք, սեփականութիւն:
(2) Իզրայ և ձափայ ընել = բռնաւալ և նեղել:
(3) Զոյլ =
(4) Նեղել, կեղծել:
(5) Հատ տրամադրութեան պէրաքին:

տիրով կը բաժնուէր անկէ և քանի մը օրէն կը յեկնէր Ռոստոմթայ (1609):

Սակայն Դարանաղցին հեռացնելով չի կրնար Գրիգոր վրդ. Կեսարացին անվրդով մնալ իր աթոռին վրայ, վասնզի քիչ յետոյ Յովհաննէս խուլ կը գրաւէ պատրիարքական աթոռը, հաւանօրէն Կ. Պաւսեցի վեհիւնեբը իր կողմը շահելով:

Գրիգոր վրդ. Կեսարացի ճեսնայ ժաւանակա ինչ պատրիարք, ըստ Յակոբ քահանայի, «ՌԻՄԸ (= 1609) թուին» կը թողուէր թէ իր պաշտօնը, մինչ իրականին մէջ կը ստիպուի թողուլ զայն:

Մինչև այդ թաւականը պատրիարքական աթոռին վրայ ըլլալը կը հաստատուի Աւետարանի մը յշատապարանէն, ուր ըսուած է. «Գրեցաւ Ս. Անեստասիս քիլին ՌԻՄԸ (= 1609) ի մայրաքաղաքն Հաստիսոյ ի ցուռն Կոստուկու Սք. Նիկողայոսի, առաջնորդութեանն Կեսարացի Գրիգոր քաղաքապետին, քաղաքապետին Անտիոքան Անմահին, ձեռամբ անարժան Քոնստանտին Միխայէլին(*) ի վայելումն իստակացի Տ. Միխայէլին: . . . » (ԲՆԱՆԴԻՆ, ԹԻՆ 2946):

Հ. Ներսէս վրդ. Ակինեան (ՀԱ. 1933, էջ 167) անոր պաշտօնավարութիւնը Կ'երկարածէ մինչև 1610ի գարունը, սակայն ասոր համար շատ զօրաւոր պատճառ մը չիմ գտներ: Ընդհակառակը, ինչպէս կը տեսնուի, իր եղբորորդին արգէն իր հրաժարումը և մեկնումը Կ. Պաւսեցի 1609ին կը նշանակէ: Իսկ Յովհաննէս խուլի 1610ին պատրիարք դարձած ըլլալը անժխտելի է (Յաջող վեհապետի Զեռաբար, էջ 685):

Ը.

ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԱՅՅԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԸ,
ՍԻՆԱ, ԵՐՈՒՍԱԿԷՄ ԵՒ ԱՄԻԹ
ԵՒ
ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՊԱՐՏԲԻՆ ՎՃԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԻՐ ԶԱՆԳԵՐԸ
(1609—1611)

Գրիգոր Կեսարացի 1609ին կամովին կամ ակամայ իր պատրիարքական պաշտօնը ձգելէն յետոյ այս անգամ Կեսարիա չի դառնար այլ ո՞ր ՌԻՄԸ (= 1609) թուին,

(*) Ծանօթ գրիչ մը՝ որ ուրիշ ձեռագիրներ ալ ընդօրինակած է Կ. Պաւսեցի նոյն թուականներուն:

ճաւնայ ի Բիզանդիայէ յեղիպոս, եղնայ ի լեւոն Սինա, ընդ իւր ունելով զՄովսէս վրդն., տեսնայ նմա գաւազան, որ և յետոյ եղև կաթողիկոս ի Սք. Էքիմիածին և կաւարտալ գոյիս իւրեանց, յաստատալիս լեւոնէն յարան անցի Հալիք» (ՅԱՆԴԻՆ, Կ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ):

Այս ուղեգնացութիւնը օր իր ժամանակի վերածննդեան աշխատութեան զըլխաւոր բաղդը գործիչները, Մեծ-Անապատի հիմնադիրները Սարգիս եպ. և Կիրակոս ք. Գրիգոր վրդ. Դարանաղցի, Կարապետ վրդ. Քօթ և ուրիշ շատեր կատարած են, Կեսարացի և Տաթևացի, երկու վերանորոգութեան շարժման մեծ գործիչներն ալ ըրած են, պարզապէս ուսումնասիրելու համար Յեղիպոսի, Սկիտիէ անապատականներու կեանքը, Անտք կը կարծէին թէ այս ճգնորդական կենցաղին մէջ մասաւոր լուսաւորութեան սերմեր պիտի կարենային ձեռք բերել, վանական կեանք և կազմակերպութիւն ստեղծելով, Եղիպոսի և Նրուսաղէմի օտար վանքերու նշմանդութեամբը:

Այս պատճառով է որ այդ ուսումնասնել և վերանորոգիչ կեդեցականները կը փութային Եղիպոս և Նրուսաղէմ:

Գր. Կեսարացի և իր անդրանիկ աշակերտը Մովսէս Տաթևացի, ահա թէ ի՛նչ բանէ մղուած այս ուղեգործեան ձեռնարկած ըլլալ կը թուին(*):

Գր. Կեսարացի այս ուսումնասիրական ուղեգործութիւնը կատարելէ յետոյ իր աշակերտը կը թողու Նրուսաղէմ, և ինքն Ամիթիքիներուն տուած խոստումը և իր վարդապետին դերեզմանին ալ այցելութիւն մը տալու իր մտադրութիւնը կատարելու համար կը մեկնի դէպի Տիարպէթի:

Հաւանօրէն Նրուսաղէմ այս այցելութեան ատենն է որ Ս. Յակոբեանց վանքին նուիրած է Տաթևացիի Գէրգ. Լաբանդ մը և գաւազան մը, ինչպէս կը տեսնուի այդ անթուական մատենին յիշատակարանին մէջ ուր կը կարդացուի սա տողերը. « յիշատակ է Հարցմանց Գիրքն և մեկ գաւազան այլ ի հետէ, Կեսարացի Գրիգոր վար-

(*) Մովսէս Տաթևացի այս առթիւ Նրուսաղէմի մէջ կը սորվի մեղրամոր ճերմկանջող տրիստա, վասնզի վանական-ճշնորդական կեանքի մէջ պայման էր նաև աշխատութիւնը ապրուստ ապահովելու համար:

դասակիև ի սուրբ Երուսաղեմ ի դուռն սուրբ Յակոբայ» (ՀԱ. 1926 էջ 570)։

Գրիգոր Կեսարացի, հուանական է որ Հուլիպի ե Ուրֆայի ճամբով գացած ըլլալ Սիլիթ, և այս աթիւ թերեւ Հալէպի մէջ Յովհաննէս Դ. Այնթապցի կաթողիկոսին հետ ալ տեսնուած է և անոր՝ իր Երուսաղէմի մէջ տեսածները բացատրած էր և Երուսաղէմի կացութեան զարմանալիս համար թելադրութիւններ ըրած ըլլալ։

Նոյն իսկ կը յանգգին՝ ենթադրել թէ զինքը եպիսկոպոս ձեռնադրող այդ կաթողիկոսին հրահանգով գացած է Սիլիթ։

Արդարեւ Երուսաղէմի կացութիւնը չափազանց տագնապալի էր այդ օրերուն և Յովհաննէս Այնթապցի կաթողիկոս, որուն վիճակն էր Երուսաղէմ այն առիտ, չէր կրնար անտարբեր մնալ։

Դաւիթ Արգար պատրիարքի պաշտօնավարութեան շրջանին (1571-1613), մասնաւորապէս 1590 էն յետոյ Անատոլուն յուզող ձէլալինիբու ապստամբութեան պատճառով, զէպի Երուսաղէմ ուխտաւորութիւնը դադրած էր։

1601ին արդէն պարտք մը գոյացեր էր այս պատճառով և ինչպէս յիշուեցաւ Ազարիա կաթողիկոս Ջուղայեցիի ատեն ժողովարարութիւն մը կատարելով այդ պարտքը մասամբ վճարած էին։

Սակայն երկրին քաղաքական կացութիւնը այդ թուականին յետոյ շատ աւելի տագնապալի դարձած էր, տաղանապի մատենելով նաեւ Երուսաղէմի վանքը, քանի որ անխիղճանութենէն օգտուելով հոն ալ կեղեքումներ կը կատարուէին։ Այնպէս որ մինչև 1610 թուականը 40,000 զրուշ պարտք գոյացած էր (Սիւրբ Գրիգոր Լեւոնդի. ՀԱ. 1934 էջ 554)։

Այլ ճար ու հնար չի մնաց. ինչ անօրք կայր, ոսկեղին, արծաթեղին, թէ՛ խաչ, սկի, թուլվաւ, գիրք, և շուրջաւ եւայն անեանց գրաւեցան յանօրինաց, զի մեծ շահ կ'աւնուին, անխալ ժ. ԺԴ. ԺԵ. և Պարոնէս Դաւիթ կաթողիկոս մարդ էր և անհոգոյ։ (ՀԱ. 1934 էջ 554)։

Սիմոն դպիր Լեւոնդի, որ 1615ին Երուսաղէմ գացած է, Գրիգոր Պարոնէսը պատրիարքէն լսելով կը նկարագրէր այդ օրերուն Երուսաղէմի վանքին ողբալի վի-

ճակը գրելով՝ Թէ ալիւսակն Հայոց գերեալ և աներեալ քաղաւ ժամանակաւ և անեանց ուխտսեղի և եկեղեցիք մօտիկականաց անայի եղեալ, . . . ի քուրի. Այլ և այս եղեւ յանձն գործեւ և ի քուրքեանց անաբնորոշաց անաբնոց, Եւ թէ հարկ չինէր պատարագ անել, ոչ ցոյր սրկի, խաչ, անեսարսմ. երթային, կաշառ սային, քերէին շուրջաւ և այլ ինչ և մատուցանէին պատարագ, և դարձեալ անեկին փութով. Եւ այնչափ անեղաւ և շատացաւ պարսէն, մինչ զի արքութեան տեղին եւս յափշտակեցին ի ձեռաց Հայոց, զի ոչ մնաց և ոչինչ. Վա՛յ ինձ, վասն իմ ծովալեալ մեղացս մատնեցան արքութիւնք և Բրիտանի մօտիկականաց տեղին ի ձեռս այրագաց, որպէս ի հնումն Տապանակին. Այլ և ինչն Պարոնէսէն ասաց յարով, թէ ժամանակ մի ըստ տոհմութեան՝ Մեկնեան օրն գնացալ ի Բերքինէն և յունեալ խաչ՝ ջուր օրհնել. հանեալ մաշտոցին փոխիլ խաչն և այնով օրհնելով. Եւ ի ժամ ըստոյ իրանն չերեւէր հայ ի սուրբ Յարութիւնն վասն անօրոյ և նախասնաց, զի ոչ տեղիք ունեալ և ոչ անօրք և ոչ զգեստ։ Զայս անեանց կրեալ ազգս Հայոց շուտեալ, տարակոյս եղեալ նկուի դարձաւ և եղև ծաղր և նախաւ և այլն ի մեջ անեանց իրիտեկից, և ոչ ոք կարաց օգնել կաշ թափել զսուր Երուսաղեմ ի պարտոց, ո՛չ կարողիկոս, ո՛չ եպիսկոպոս, ո՛չ վարդապետ, ո՛չ խօնաց, ո՛չ մեծանեմք, ո՛չ փարքաւք, մինչև ողորմածն Աստուած ինքն քրտեալ ողորմեցաւ և ոչ իսպառ անեսն արար և ոչ ցակն բարկացաւ. այլ ետես, այց արար և դարման եւ, օգնական և փրկիչ եղև յուսացելոց իւրոց, թաւնաղով զսուր և զսրտութիւն և զնախասինս մեռելին ի խնդիր մոլորեղոց և կորուսելոցս։

Դուրսանալիք, որ 1606-1607ին Երուսաղէմ գտնուած է և եղած է ակնատեսն այս վիճակին, ինքն ալ կը հաստատէ ձէլալինիբու խռովութիւններուն պատճառով յայնեանց կողմանց փակեալ էր դուռն մեծի ընկից, վասնիւ այն ոք իշխէր վասն անի անեղաց և անանկողաց քան զայսպէս այլ ուրիշ երթալ և ողորմութիւն խնդրել յայնեմք, . . . և զանձանակն ոչ ուրիշ եղեալ էր և ոչ կայր քնաւ, և ուխտակամք, որ այժմոյս իրեն գոխապաւնա կ'երթան յանեանց կողմանց ծովով և ցանալով, նա՛ յայնձ ժամանակի ոչ ոք չէին գնացն. . . . խափանեալ կին գերուսաղեալ գնալ . . . և ոչ ոք զիտէր գերու-

ստադիա՝ քի ո՛ր իցե, այլ ի ծագ աշխարհի կարծիքն, որպէս մեկ ի մերում ժամանակի մանկութեանն զոք ոչ չեալով զնացող յերուսաղէմ . . . եւ յերուսաղէմ կայր ի սազնասի ի մեք անհուն եւ անվնար պարտեցն:» (Ժմատեւագրութիւն էջ 322-324):

Այս դժբախտ օրերուն Դարանազդիէն յետոյ 1608ին հոն գացած էր Բարսեղ վրդ. Բաղշեցի եւ հոն մնացեր էր մէկ տարի: Ան օխիս կարի առաւել հոգ չաւեր պարտեցն վնարեան եւ ցտիւր եւ սազնասիք հանապազ գաւառի քսեւեր զանեանսն ճառարանի վանացն ի պարտեցն կողմանեմ (նոյն էջ 324):

Այս վարդապետը զնկող զնաց մեծաւ հոգութեամբ ի յաշխարհ իւր ի Բաղշէ, ի Վան եւ յիսսան գաւառին, եւ . . . միարանակայ ի հեռ հեզանդի Մարտիրոս վարդապետի մեծի, որ մականունն Արաճու ստեփն, որ էր ի նոյն երկրին Վանայ եւ էր առաջնորդ մեծ եւ հոշակաւոր սուրբ ուխտին Վարազայ, եւ վարդապետն միարանակայ ընդ Մարտիրոսին, որ եւ նա քառեկամ էր Ս. Երուսաղէմայ եւ ցաւալից էր յոյժ: Երկրին միախոն շինելով պաղատեմն սո Տէր օգնել ևնոյս եւ զուր առկանել ի սիր իրաւունիցն Հայոց: Եւ Մարտիրոսն անսի եւ Բարսեղն աւաքց քարոյի եւ դասիւ ի վերայ Ս. Երուսաղէմայ կողկողալին պաղատեմն, յաղով եւ մեծաւ ողորով ծանուցին զիսանցնայ թշուառութիւնն յերուսաղէմայ սուրբ եւ առաջնայն Ս. Արտուրոյ Ս. Յակոբայ վանացն մեծ եւ այլ զերանդակսս եւ ճօրինական տեղայ մասին մերոյ, որ հոռոմն եւ փռանկն կու սպասեն ստնուլ եւ ինքեանց գրաւել վասն կարի եւ առաւել վերջին աղխտութեան եւ քրկարութեանն: Եւ այսպիսի մեծակական ողորով կակողացուցին, շնորհոյն Քրիստոսի ի հաւանորդին աօին, որ Կարապետ անունն խօնայ մի եօրն թեմն ստակ էր տուել եւ այլով՝ երկու եւ այլով՝ մի մի թեմ եւ այլով՝ ըստ կարեացոյ (Դատեւագրութիւն էջ 324-5):

Այսպէս սրտաւեւ վարդապետ մը աւագութեամբ ուրիշ կարող ու ազդեցիկ եկեղեցականի մը, Վանի եւ Բաղշէի շրջանակին մէջ ինքնաբերաբար Երուսաղէմի վանքին պարտուց համար հանգանակութեան ձեռնարկած էին, ազդուելով անոր տեսածներէն:

Դրիգոր Կեսարացի՝ ինքն ալ ճարպիկ եւ ձեռնբերց եկեղեցական մը՝ անտարբեր չմնաց, երբ Երուսաղէմի դժբախտ վիճա-

կին ինքն ալ անանատես եղաւ: Ինքն ալ ուզեց զարման մը տանիլ: Ահա այդ դարմանը որոնելու համար էր որ ապահովաբար անիկա գնաց Տիարպէթիւր:

Ասիկա ամենէն զլիւստը պատահան էր իր հոն ուղեորութեան:

Յակոբ քհ. Կեսարացի կը պատմէ թէ հոն «սարեակ ժողով քաղուեւ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց սակա պարտեցն Երուսաղէմայ. նաեւ էնկի Խօնայն Անթա եւ այլ քաղուեւ յորվրաւորաց, վնասաւանանց եւ քաղկայ, զրեցին առ առաջնորդս եւ առ յորվրաւորսն Վանայ եւ ժողովեալ քաղուեւ առաջնորդաց եւ յորվրաւորաց եւ կիւնայ յերուսաղէմ ՌԾԹ (=1610) թուին, եւ էր պարտ սուրբ Երուսաղէմայ ԿԻ (60,000) դրք. որ առաջնորդ էր Դաւիթն Ակոյրս. սասարթեալն հօտին Աստուծոյ վնարեալ զպարտեմն ազատեալ զզոնսցն, եւ եղեալ գԴրիգոր Պարունեհեմն առաջնորդ Ս. Երուսաղէմայ ի այն ամին, որոց վտանատրտիւնն ի Քրիստոս յիցի ի ծամ դատաստանին անհն» (Յմագր. Կեսարացի):

Այս տողերը՝ իրենց համառոտութեան մէջ սխալ հասկցողութիւններու տեղի տուած են:

Հ. Գր. վրդ. Գալէմբարեան եւ Օրմանեան (Ազգագրութեւ 2318-9) այնպէս հասկըցած են թէ Դրիգոր վրդ. Կեսարացին ալ Երուսաղէմ եկողներուն մէջ էր եւ մասնակից հոն պարտաւճարութեան աշխատանքին եւ Դրիգոր Պարունեհեմն պատրիարք ընտրուելուն (տես Կեսարացի-Բիւնէր Ա. էջ 5), մինչ այս տեսակ ըմբռնում մը միանգամայն մի քանի սխալներու տեղի կու տայ, վասնզի 1610ին որչափ Կիւրի Կեսարացի չէ գացած Երուսաղէմ եւ Դրիգոր Պարունեհեմն, պատրիարք չէ ընտրուած, այլ միայն «Երուսաղէմայ կամ «Հաղարացու» (Աղաւնունի եպս. Մխթար Ե Այգեւադ, էջ 81):

Յակոբ քհ. Կեսարացիի տեղմ բառերը տեղի տուած են այս շփոթութեան, մինչ ժամանակակից ուրիշ գրողներու տուած լուսաբանութիւններէն չառ բան կը պարզուի:

Ա. ԱԼՊՈՅԱՆ

(Շարունակելի) (6)

ԳՐԱԿԱՆ

ԳԻՐԱԳՐՈՒ ԳՈՎՆ Ի ՎԵՐ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

Անաոր այս մանրամասնությունները այս կենդանի շուրջը կը ստեղծեն թախիծ մը, զոր ոչինչ պիտի կրնար փարատել։ Ու Պ. Կիւմրիչկեանին հատորը այդ տուածը նարտարապետող ամենէն սրտառուէ կ'ընդունէ և ապահովաբար։ Քիչ զործ եմ կարգացած ուր հացին հարցը հրաւած ըլլայ անդիպալին, մշտնապէս յայն սա ուժգնութեան։ Նոր չէ որ բանաստեղծները անօթի պիտի մնան։ Ու նոր չէ որ անօթիները պիտի մեռնին ինքնապալան կամ սպառած և թայց զրական հպարտութիւնը մարտի միջամտած է որպէսզի արուեստագէտները պարագլուխ իրենց թատերականութեանն ու բռնե մեղի աչքան պարզ բայց այսքան ալ ահաւոր բաներ, ուսով, ճամբով, քաղաքով պայմանաւոր։ Տայսթայովսկիին նամակները ունին երեմիայի այդ գիծէն տուածներ։

Քսանի մօտ տարիներ երկարածագող սա լլուկանքն է, մտալիստութիւնն է, «սարսափն» է — Պարթևեանինն են բառերը, ուրիշ որոտը մը մշտակարօտ ու անյարգող, որ, կ'ըսեն՝ գերեզման մտաւ այդ սարսափէն պատանուած — ուրտեք Տիգրանին նամակները այնքան բարձրիքն ու անհաւաստարելի կ'ընեն։ Ի վերջոյ, յուսահատութիւն, և հետեանք՝ անձնապալանութիւնը կը զալկանան սա անհուն հոգեարբերն առջև, քանի որ լուծուածներ են վերջապէս։

Ու ստեղծելի պէտք է գիտնանք որ անոր մայրը իր երեխ չունեցած զրամն է որ պիտի ըստեղծէ։ Ուրիշ, . . . Անոր փոքր եղբայրները պիտի մեծանան Պոլսի, պիտի շահին այդ անիծեալ զրամը, պիտի զրկեն այդ մեծ եղբորը Բարիկ, Պոլիս, բայց պիտի չլուծեն հացին չարագուշակ հարցը։ Ըսի թէ ինչպէս ի՞նչած է գերեզման Տիգրան երկաթի մայրը։

* *

Գրագէտը։ Քաղաքական խմբագիրը։ Գործիչը։ Անտեսախօսը։ Հիւսիսեղբայրը։

— Բայց ո՞ր մէկը, Տէր։

Կը տեսնէք թէ որքան բարդ, բազմակողմ անձնատեսութիւն մըն է Տիգրան երկաթ անուանին տակ գլարչարուած սուրբը, ինչպէս կ'որոպէս զայն իր մայրը։

Մոսկիւ Գաղտնի յիշուած գիրքին մէջ յաւելուածի, «Ռիւստեմ», որ առաջին անգամ տպուած է La Cocarde հանդէսին 25 հոկտ. 1894 թիւին, և առատ մէջբերութեանը զոր անոր ձեռագիրներէն ըրած է Պ. Կիւմրիչկեան, մեր առջև կը

դնեն մէկը այն բացառաբար օժտուած միտքերէն որոնք մեր գրականութեան ամենէն սիրահանն ու սրտառուէ անունները տուին, առանկապէս քերթողական մարդին վրայ։ Բայց ահա անսովոր։ Նոյն այդ էջերուն մէջ կը հաստատունք զարմեալ մեր գրականութեան մէջ չհանդիպուած այն դժուար հրաշքը ուր սուր, կենդանի ու տարօրէն խորացուած (Ֆրանսացիք պիտի նախասիրէին roussé բառը) դիտողութիւն և նոյն վերադիմելով որակելի ընդհանրացման, վերացման (abstraction) ուժ պաշտպանէին իրար, աչքերուն և զգայարաններուն տուածը ազատելով ուրուսանկարին արհեստէն ու բարձրացնելով զայն իմաստին անմահ յաղթանակին։ Ուր զոյնն ու զի՞նք հարազատ, անվերածելի շաղապատուում մը մեր սոցաւորութիւնները հազուեցնէին ալ անխորտակելի սճով մը, շնորհով մը, որ արուեստի մեծ իւրացումները կը յատկորոշեն ու չըլնին մը խառն արտայայտութեանց մէջէն կը զատեն անկորուստը, չըսելու համար յաւիտենականը։ Խորութեանն ու նորութեանն երջանիկ խառնուրդ որ գար, մտայնութիւնն սկզբը ստեղծութեանը կը կրնալ քառերէ։ Այս բոլորը՝ գրելու թէքնիկը պերճօրէն տիրապէտող առողջ, կանանչ սաղաւնդի մը մէջ։ Կարգացե՛ք Cocarde-ի այդ յօդուածը որպէսզի համոզուէք թէ ինչ բան է արեւել ճնիլ բայց արեւմտե՛ս անիլ։ Ինչ որ կը զատէ այդ էջերը Լոթիսական զգայիկ բայց ամառնապաշտօնութեան կամ փոխի ու Մորանի ու նոյնիսկ Պարէսի գրական արեւելքէն։ Ընդօժին, առհասարակ, արեւն էնէն եկած այն համն է, անկախութիւնի հարազատութիւնը մտով տեղ մը կը տարբերէ ուրիշէ մը. երկիր մը, քաղաք մը ինչքինքն չ'ըլլայ։

Պ. Կիւմրիչկեանն Ռիւստեմի «հարեւորներ» ձեռագիր էջերը կը փափաքէ խմբուած տեսնել հատորի մը մէջ ու այդ առիթով տրուած կոչ մը կ'ընէ մեկնամանաւ որտեղ մեղի չէին պակսեր 1894-ու 19-րդ դարերուն։ Ձի գի՛րքը սակայն թէ մինք շատոնց լքած ենք գիրքերու կնքապաշտութիւնը ու գրեթէ մոռցած (ինչ գեղեցկութեանը Փրանսացիին պիտի ըսէր desappris) միտքին հանդէպ մեր պաշտպանութիւնը։ Երանի իրեն եթէ անծանօթ է մեր այս կորսնքին ալ։ Բայց, առանց գառնութեան, նման բարեգործութիւն մը մեր գրականութիւնը պիտի օժտէր բացառիկ գիրքով մը։ Կրնայ ասիկա նմանիլ փողով ու թմբակով մոռնեալութեանը զուրիս-գործեցնելուն։ Տիգրան երկաթի տարիքէն վէպ չէն գրեր մարդիկ։ Բայց այդ գիրքը պիտի բերէր մեղի համար թանկագին յայտնութիւններ։ Նայաւ և Թուրքի հարցը մինչև հիմա քաղաքական իր նկարագիրը կը պահէ անխորիւր։ Իմ համոզումն է սակայն որ անիկա նոյնքան և աւելի զրական հարց մըն է։ Ջութ տեղը չէ որ մօտ տարը այդ փողովորդը այդ լուծը կընց։ Ու հոգին մարմինն ու ի՞նչպիսիք թանկ, բայց ուշ ալ կը պաշտի։ Ուրիշ տեսնել, կատարուած արտագրումները քննադատը կը հետաքրքրեն շատ մը կողմերով։ Անոր համար է որ Պ. Կիւմրիչկեանի կոչով այդքան գեղեցիկ անտեսութեամբ մը բանաձևուած խնձ-

գրանքը արժանի է Սուրբ Հինգրադապատարի մը։
Հատորին մէջ, Տիգրան երկաթի միւս երկա-
բայունը յօդուածը, La Turquie peut-elle vivre ?,
տպուած Rêvue des Revuesի Յուլիանի (1899),
աւելի թելադրել է ու այլապէս բացատրել, մի-
ջազային քաղաքական գրականութեան մէջ ալ։
Պ. Կիւմուշէրտան ամբողջովին առած է զայն
իր յաւելումով (**)։

Ուշադիր ընթերցող մը միայն կարող պիտի
լլար ըստ արժանւոյն գնահատել այդ essai-ին
այդ օրերուն համար այլապէս անակնկալ խորու-
թիւնը, կառուցուածքի նորութիւնը, դիտողու-
թեանց ինքնատպուծութիւնը, հատուցութիւնը ու
մասնաւոր դատման եղբերու տարբայման ըն-
դարձակութիւնը։ Տարբողանքի (propagande) այն
փուլուն գրականութեան մէջ որ մեր քաղաքական
հուսակցութեանց գործունէութեան անմէն խա-
ցելի կողմը մնաց (**), այդ փորձը (essais) կը բըր-

(*) Յու է ինքի որ մեծած գրագէտի մը նուիր-
ուած հատոր մը չունենար լիակատար bibliographie
որ հեղինակին բոլոր տարուած յօդուածներուն տե-
ղերը, թուականները, գլխաւոր նիւթը արձանագրու-
ելին։ Տիգրան երկաթի քաղաքական եւ գրական
ուրիշ կտորները, ձեռագիրներուն քանակը եւ նը-
կարագիրները, լուսանկարները, ձեռագրէն նմանա-
տպութիւններ (fac-similés) անհրաժեշտ տարրեր են
այս կարգի աշխատանքներու մէջ։

(**) Այս հատատուրը գառն է մանուաւոր ա-
նով որ մեր միջոցներուն լաւագոյնը տրամադրե-
ցինք ընելու համար այդ տարփողանքը արդար ու
հարազատ հայելի մը մեր տառապանքներն Մէշտոնի
է վրիպանքը։ Բայց խորհած ունինք ստոր զսպա-
նակներուն։ Ինծի կուզայ թէ Տիգրան երկաթի գի-
ծով մարդոց կարգանքը մը աւելի հաւանականութիւն
ունէր իր դերը փրկելու քան քանաստեղծներու,
խմբագիրներու, կոմսականներու քանակը որոնք ի-
րենց բարի կամեցողութենէն ու արցունքէն զատ
րիչ քան կը տանէին արբոնիքներուն կամ դե-
պաններուն մատուցանելու։ Այնէ զատ կը խորհիմ
նանք թէ գործելու սա կերպը մեր միտքին հիմնա-
կան պաշտօններէն կուզայ։ Նոր չէ որ մեր դասերը
գէշ պաշտպանեցին։ Մեր պատմագրութիւնը չախ-
քալի փաստ այս վարկածին։ Փորձեցք զայն ըմ-
բռնել մեր պատմիչներով, նոյնիսկ քաներորդ դա-
րուն։ Այսօր վրիպի։ Բայց եւրոպական իմացական
մեթոդին մը, միջակէն նոյնիսկ շատ քիչ վեր, որ-
քան դիւրութեամբ մեզ կ'առաջնորդէ դժուարին այդ
հասկացողութեան։ Կարեացիք օրինակի մը համար
Համպտին եռադասոր բազմաբարեկտն էջերով
գործը։ Ձեր միտքը չի շինուիր եւ սակայն պատ-
կառելի որթիքանքին համարութիւնը հայ միտ-
քին պատիւ բերող ձեռնարկ մըն է։ Բայց, նոյն օ-
րինակին համար, կարողացէք Մարկանի գիրքին ա-
ռաջին հարկը էջերը ու դուր համոյրը կունենար
զգայով թէ հայ պատմութեան իմաստասիրութիւն
մը կ'ողջունենուի ձեր ուղեղին մէջ։ Քաղաքական
զգայարանքի պակաս, քաղաքական կանքէրդ գա-
րիկ գրելու ժողովուրդի մը մօտ։ Տիգրան երկաթի
մեծութիւնը հերքումն էր այս տեսութեան։

գանայ, ինչպէս կ'ըսեն, հարկ զայտերէն, այլա-
ռեստ ու ինքնատիպ լիակատարանի մը նման։
Հեն, արեւելեան հարցը, որ դիւանական գրակա-
նութիւն մըն ալ ստեղծեց իր բոլոր մեղքերուն
քով, հինովին կը նորոգուի (չեմ կարծիք որ
Տիգրան երկաթի Կոլլիմն կարգացած ըլլայ)։

Այդ հարցը այդ էջերուն մէջ կը դառնայ այ-
լապէս չանկան, եղբերաբառ համապատկեր մը,
որուն յօրինումին պիտի միջամտեն միւսիկ այդ
օրը անծանօթ ազգակներ, ընթացիկ իմաստու-
թեան պատգամած իտպարկութիւններէն (postulat)
գլխովին շեղող։ Անշուշտ ատենք կային այն ըն-
դարձիկ ողբերգութեան մէջ որ թուրքերուն խու-
ժանն էր Բոսնիայ արեւելքի Է մերձաւոր եւրո-
պայի մարզերուն վրայ։ Բայց որոնց արտահա-
նումը, չէղբուսմը եւ իրենց դերուն կապելը, —
անա ինչ որ ըրած է հանձնարել այդ երկուստե-
րը։ Ձի պատմութիւնը ունի զասեր որոնք թաղ-
ուած կը մնան զէպերուն լալային տակը եւ չեն
մատչելի արագ, սողորմալ աչքերու։ Տիգրանը,
եթէ ինք չէ ապրած այդ եղբերականութիւնը իր
մարմինին վրայ, բայց ապրած են զայն իր պա-
պերը։ Ասոր համար է որ Թէրանի դեռագործը
նոյն առեւիկայով մը աւելի ի վիճակի պիտի
լլայ Տիգրան երկաթ մը ըսնուն այդ արեւելիք
ներդգալու ու վերադարձալու։ Ապրումը, դարա-
ւոր առեւթիքը մ (արիւնը վարկպարագի տարազ
մը չէ), ընդհանրացման շատ զօրաւոր ուղեգլային
առումն, ու բացառիկ գրութեամբ զգայական-
ներ միայն պատմութեան աւերակայուց կարող են
օգտուով թափանցելու։

Տեսականներու նորութիւնը, խիստ անմա-
կանութիւնը, տեսնելու կերպին չմարտադանց
(paradoxal) կողմերը ու եզրակացութիւններու
կարգ մը մասերը այդ յօդուածին մէջ ինքան միշտ
իւրեցց նետ չունենալ մեր համամտութիւնը։ Ի՞նչ
փոյժի։ Իսպառն իրականութիւն մըն էր ու թուրքը
միահեծան տէրը Փարսից Մոցէն վիճենա երկարող
կայրութեան մը։ Այսօր։

Անա թէ ինչու, այդ յօդուածին մէջ յօրին-
ուածքին, այսինքն փաստերու դասաւորումին
տիրական թէքնիկը, նախանիւթին որակը, տրա-
մադանութեան (dialectique) ուժն ու անողորմ մղու-
մը մեզ կը վաբեն բռնի եւ հեռապառ, ատեն իսկ
չնչելով անդադարէ։ Արեւելքին հինաւուրց ո-
գին հոն կ'ենթադրուի վերլուծութիւն մը որ մեզ կը
զարմացնէ մասնաւոր, երբ փոխեց թէ քաղա-
քական զգացողութիւնը կարողներու եւ գիրքե-
րու մէջ ստացաւելիք փութութիւն մը չէ։ Տա-
րիւքը, յարաբերութիւնները այդ զգայարանքին
զխաւոր դաստիարակներն են։

Ընթեցողը կը դրկնէ եւրոպացի Օտանի յու-
շերուն (Տամբելու ճարի Պոլսէն դուրս) այդ յօդ-
ուածին ու անոր հեղինակին վրայ աւելի մասն-
րաման տեղեկութիւններու համար, . . . որեւէ
մէջբերում, համառոտման փորձ չեն կրնար մեր-
ձաւոր զապաւոր մը անգամ գոյաւորել ընթեր-
ցողին մտքին մէջ, այդ իր սողներուն ու քառե-
րուն մէջ իսկ նոր ու ամբողջ աշխատանքին մասին
չակառակ անոր որ քառատունքի մօտ տարբեր մեզ

կը զատեն անոր հրատարակութենէն, յօգուածը կը կարգացուի նոյն յափշտակութեամբ որպէս թէ գրուած ըլլար այսօր: Նոր թուրքերը որոնք լքած են իսլամը, էին արդէն 908ին, 915ին, կա՞յ աւելի փոփոխիչ չափանիշ մը գնահատելու համար արժէքը գործի մը քան անոր յառաջանայնաց աստեղծութիւնները: Ի՞նչ պիտի չընէր եթէ գլուխը վեր առնէր իր հանգրտարանէն ու տեսնէր իբր մարգարէութիւնը կէտ առ կէտ իրագործուած:

* * *

Խօսիլ տակաւին, սա գնացքով, լեզուովիսկանէն, ասեմարանէն, ճիւղանէն՝ պիտի նշանակէր ընդարձակիլ տարրութիւնը պարզ սա գրախօսականին — բան մը որուն չունիմ իրաւունքը: Բաւ է զիտել տալ թէ Տիգրան երկաթ եղած է աստեղծմէ մէկ երկուքը վնասկան զեղեցկութեամբ:

Մոռիս Պարէս իր Mon ami Tigrane գլուխին մէջ (le Voyage de Sparte), իրեն յատուկ նըրուութեամբ մը կը զատորոշէ Տիգրանին մէջ Գործողութեան եւ Երազի տարբերը երբ կ'իլիկիոյ մէջ նոր Պարսկութեան մը կը հրաւիրուի այս մատաղատի արեւելքցիէն: Ու կ'աւելցնէ:

Ենթէ անկախ ըլլայի, պիտի մեկնէի Տիգրանին հետ, չափաւորելով իմ փառասիրութիւններս, որպէսզի չափաւորէի իմ իսկ վրիպանքը: Ես ինձի առաջադրած պիտի ըլլայի պարզ արեւմտական գրութիւն մը: Յաշուկելու համար, թերեւ ինձի կը պակսէին մարդաբան յատկութիւններ: Իմ գաղափարազաշտ (idéaliste) մատաղատի բարեկամս կը նախադասէր առարկութիւնը, բայց կը հերքէր զայն՝ պատիւ մտածումով մը զոր կը թիւրաբեւ իրեն՝ իդէալիստութեան իր անաւարտութիւնը: «Գայլըն իր մահովը քան թէ կեանքովը աւելի ծառայեց Գուհարատանի անկախութեան գաղտին: Այս անանաւոր կամուրջին չնչրիտ պաշտօնը եղաւ յոյնական տալ իր զրամը եւ յետոյ զիակ մը «գեղեցիկ ազդեցութեամբ» (bel effet):

Իհի մը անգին:

Ամբիկի Տիգրանս, ձեզ կը սիրեմ ու կը հիանամ ձեր վրայ որ կ'ուզէք հայրենասիրութեան մարտիրոս մը ըլլալ: Բայց խոտովանեցէ թէ շատ տարբերակ պիտի ըլլար որ ես, Փրանսացի մը, ելլէի հայ դառնայի: Արդէն շատ լաւ բան է որ զուէր կը մնաք այդ հայրը:

Պէտք պիտի ըլլար այդ գլուխը(*) արտագրել ամբողջութեամբ ցոյց տալու համար թէ որքան անիղա քիչ պատրաստուած էր այդ հիւսուոր գեներին որ յեղափոխական ապստան էր իր օրերին: Թերեւ անիրաւութիւն ալ է նոյն ատեն իր հայրութիւնը այդքան ուշ «սորվող» այդ երկտասարգին մէջ հաստատել ուղեկ ինչ որ հայ յեղա-

(*) Հայ գրական ու քաղաքական հանդէսները յատկոյն էջ մը նշեննային արիւթ Տիգրանի յիշատակին նուիրուելիք քան այդ գրութիւն թարգմանօրէն մատուցումը մեր հասարակութեան:

փոխութեան մեծ տիպարները փառակերտեց: Միւս կողմէ պէտք չէ մոռնալ որ հերոսութիւնը միակուոր առաքիներութիւն մըն է ու չի ստորաբաշխուիր, Մարք չի կրնար նոյն ուժգնութեամբ նոյն բանը ըլլալ տարբ. հակառակ վրայ: Տիգրան երկաթ, քիչ մը շատ հայեցողական (contemplatif), շատ կատարելութեամբ գրագէտ, (այսինքն երազի ստպետ) չի մտադրել իր տիպարին միջինին: Իր տկարացումը, կարմիր Սուլթանին ներողամտութեան ապաստանելով Պոլիս դառնալու, պէտք չէ խոչըրցուի, եղծելու աստիճան այդ զէմքին մաքրութիւնը: Միշտ պէտք չէ մոռնալ որ այդ քայլէն առաջ, արդէն կտրած է անոր աղին սկներ, ու մայրն է գլխաւոր գերազատարար այդ նուաստացումին: Յետոյ գիտենք թէ Պոլիս դարձ մը իրեն լեբրաւ գոնէ ցամաք հացը: Գերեզման մը գտնելու համար ու ընկերները դատած ատեն, պէտք է յիշնք գերագոյն փաստը, — Տիգրան երկաթի գեղեցկագոյն ճիւղը, La Turquie peut-elle vivre ? գրուած է Պոլիս ու ստաղանիւղով տպուած՝ յիշուած հանդէսին մէջ:

* *

Փառքը:

Կայ, առ ալ, արշալոյսի մը ձևով թէն վազանցուկ, բայց լրիւ ու բացարձակ: Որ կը գտնէ զինքը խօսքին համարաներէն:

Պ. Կիւմրիչէրտան արգար, կրկնապէս հասկնալ յուզումով մը կը պատմէ ճերմորդական ալ մատաղ բայց այնքան ալ որտառուչ յանգով այդ համբաւին: Ու ո՞ր խորհրդարար մասը միշտ մտած է որպէսզի փառքը հասնի իրեն հիւսուորաց Սատիկէն, Տրամասացութեան եւ պերճ Բանին հայրենիքին: Դիւցազներգական որքան հեքեաթունակ կող կայ այս անորակելի խոնդավառութեան մէջ զոր յամպարեայ այդ զէմքը իր սատափագոյն լրջներէն կը հրսեցնէ: Կրկնակողմ հոգեները, հիւսուոր արքան խոնդալատանքը ստեղծելով Բարբառին ու Բանին վաղնջափառ այդ ոստանին մէջ: Ու անմեկնելին: Այսինքն հակառակ դիրքը որուն թաթը կը անորանայ անոր ուսեւրուն, ալ չքաշուելու համար մինչեւ գերեզման:

* *

Անքիս առջին է լուսանկարը: Տակաւին իր կաղապարը չաւարած այդ զէմքէն կը բխի այն խոռվը զոր Մեծարեւոյցի նկարը կարծեցնէ մեր մէջ՝ նոր Տաղեւու մուտքին:

Մարք կայ հոն, շրթները բաժնող գիծին մէջ արդէն պատկան: Ու կան օրեր, շաքարներ, ամբարներ զրկանքին որոնք անոր այսերը կը գոգաւորեն ու անհափտեւորուն մէջ՝ կ'ըլլան անպատմելի ուռուք Բախի՜: Բայց ինչ որ չի մոռցուի՝ անոր նայուածքին խոռումն է, փախուստն է ներկայէն դուրս:

Կարգաճեց Պ. Կիւմրիչէրտանի վկայաբանութեան մը չափ գեղեցիկ զորոյցը այդ ողջակէզին: Երեւ ամբողջ տարիներ Տիգրան երկաթ

պիտի մեռնի, առանց այդ մահուան հաւատալ կրնալու: Ու առանց արցունքի մարզ չի կրնար բաժնուիլ այդ պատմութիւնն որ, զասական մեղաւազմութիւնէն զուրա շարակնով հիւանդներուն, մեզ կը կործանէ ահաւոր իր առօրեայով, ըսել կ'ուզեմ դրամի, զեղի, դարմանի, անկողինի ու անձկութեան հազարումէկ փութը մանրամասնութիւններով, բոլորն ալ կրուած թշուառ այդ հանահարէն, հանաքային այլութեամբ մը:

Ու բաներ կան որ լին պատմութիւն: Այսինքն՝ պէտք չէ պատմութիւն:

* * *

Ահա, կմախձն, գրեթէ մարմինը:

Պ. Կիւմիւշէնցիւսի մօտ դրագէտը արժանաւոր է իր նիւթին: Խորքին մէջ հայ, ինչպէս, Տիգրանն է, ու նման անոր, մտքին մէջ եւրոպացի, անիկա յաշտած է պարագրֆիլ այդ Վերաշալի տիպարը, ամբշտ առատակողմ, ու մեզի ներկայացնել քերթածի մը չափ յուզիչ կենսագրութիւն մը: Ու ասիկա ժողովրդի եղանակով, ըսել կ'ուզեմ կենսագրութիւն բառերով:

Ձի կրկնու համար անցնող էջերու մէջ իր եղանակը յատկանշող դատումները, կը բաւականամբ յայտնելու որ այդ հատորին ներկանակը արդեական գրագէտ մըն է, մեր արխէնէն, որ հարկին տանն է սակայն տարր լեզու ու գործածելու: Աւելորդ պիտի ըլլար ցոյցնալ ընել իր Փրանսերէնին որ զուրաէն օտարութեամբ գործէ մը չէ իր մօտ, այլ մօրթով և զգայաբանութեամբ հարուած զգայնութիւն մը, հետեւաբար արտետի արժանաւոր միջոց մը: Մարդիկ, զբաղեցնող միայն կը զննէ այս տրոհումին (paragraphe) մէջ, այդ գործիքով է որ կ'արտայայտեն անարտայայտելի Կրանցը, գրականութիւնէ զուրա, ամէն բան գրել ստղծած լեզուով մը: Բաց արտեւտ, երբեք:

Կը խորհիմ թէ գիրքին գեղեցկութեան զուրա որ աղբակներէն մէկն ալ հոս փնտռելու է:

Ճաշու համար հաշած մը իր կերպէն, կը ներկայացնեն պատմութիւն մը:

... Վերջինի տուամբ յառաջ եկաւ անկէ որ կը պատկանէր սերիի գերի ժողովուրդի մը, որ ծնած էր աշխարհաքաղաքացի քաղաքի մը մէջ, կրան՝ ազդեցութիւնները զանազան ցեղերու, քաղաքակրթութեանց, միջավայրերու և, հետեւաբար անկարող էր եղած երբեքիցէ ազատագրել մտքովական իր անմասնորութիւնը: Լայ է ան թէ թուրք, հելլէն, Փրանսացի կամ քիւզանդցի: Փիտի լգիւնայ երբեք: Ո'րն եղաւ իր հշարհար մայրենի բարբառը: Յունարեւել, օրբանէն ստրկուած. հայերէնը, նախնաքը լեզուն. թրքերէնը զոր կը խօսին իրենց տունը, թէ Փրանսերէնը որով պիտի խորհի ու գրէ: Այս տարբոյնակ հակասադրին քան թէ իր կանխաճանաչումն — հրաշքի տղոց ցեղէն չէ՝ արդէն անիկ — այդ պատմաւաւ որ ար անիկա պիտի լցնայ տալ իր ամբողջական չափով, իր տեղը, երկրասարդ Փրանսացի մը, ծնած ու ապրած Փրանսա, կրկնով սեղմ կրթութեանը (discipline) միակ քաղաքա-

կրթութեան մը, միակ մշակոյթի մը, և, ունենալով այդ քաղաքիկ զգայնութիւնը, Վամէն բանով բանաստեղծութիւնէն ընելու այս կարողութիւնը, ուսումնասիրութեան սա հրաշքը եւ Տիգրանը յատկանշող ինքնակատարելագործման սա եռանդը, անմահ անունն էր պիտի կտակէր սերունդներու: Եթէ, ինչ որ կը մնայ այսօր, հրատարակուած և անտիպ իր գործէն — լըտց, նորավէպ, պատմական նախերկ կամ փորձ (essai), քաղաքական հան հանք, թղթակցութիւն եւ մտերմիկ օրագիր — չի բխիր ուժի այն տպաւորութիւնը որ կը խառնէ և կը հիւսցնէ իրը հրաշք մը, անկէ կ'արտաբերէ սակայն նուրբ և անոյշ հոտ (arome) մը ուր Արեւելքին խորհրդաւոր ու ծանրաթմաւ բոյրերը Վազէն կ'անցնին՝ փափկիկ զեփիւռին ու կը փչէ Ատտիկէի և Վիլ ամ Ծրանսի՝ վրայէն և զոր ինչը կրնար ներշնչել առանց սիրով սարսուռի մը:

Լայնը, իր եղբայրները, որ կը պահէ յիշատակը իր ծանայութեանց մատուցուած ձեռնարկաբան զատիկ, Փրանսացիներ, զորս Փարէ՛ս պիտի հրապարէ միշտ, մինչև իսկ իր բանեկամութեան մէջ, երանի թէ, ցորովն և բարեպաշտ յարգանքէն թելարուած սա հատորին ընթերցումէն վերջ, կարենայիք պահել ձեր սրբտերուն մէջ անմաստ տեղ մը յիշատակին սա վաղաժամ երկրասարդին որ, նման ցիսաւորի մը պիտի պատուէ Արեւելքի երկինքը հաճանաւապ պայծառութեամբ մը, անհետելու համար ընդ հուշ Փրանսերէնի խորքերուն մէջ:

Այս տղերքը պերճախօս են քան ամէն մեկն ուրիշ:

Յ. ՕՏԱՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Neuarmenische Grammatik, Ost- und Westarmenisch, von Dr. Ardasches Abeghian, Dozent am Seminar für orientalische Sprachen zu Berlin. — Berlin und Leipzig 1936, Verlag von Walter de Gruyter und Co., [Band XXXVI. Lehrbuch des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin]:

Գերմաներէն լեզուով, հայ բրոֆէսօրի մը՝ Տօքթ. Արտաշէն Արեղեանի կողմէ գրուած հայերէն աշխարհաբարի այս գերաստեղծութիւնը իր տեսակին մէջ նոր չէ. զայն կը կանխեն A. Diyrpի F. N. Finkի, և C. Kainzի քերականութիւնները: Գերմանի Արեւելեան լեզուաց ճեմարանի հմտատնօրէն, Dr. H. H. Schaefer իր կարճ ներածականութեամբ բացումը կ'ընէ գործին, և անոր՝ իրը նոր ձեռնարկը՝ հայագիտութեան համար բերած նպաստը շեշտելէ ետք, գերման ուսանողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ հայ լեզուին արժէքներուն և ստեղծագործութեանց վրայ: Այս նախաձեռնէն վերջ էր գրուել նեղիւնակին հակիրճ յառաջաբանը, ուր կ'ընտրի թէ 1931 էն սկսեալ իր այս գործը ձեռագիր կը մնար, և կը ծառա-

էր հայ աշխարհաբար լեզուի ուսուցման իրրի ուղեցոյց-գառադիրը, իր Պերլինի Արեւելեան լեզուաց հեմարանին զատաւանդութեանց միջոցին, և թէ քաղցից իր ուսումը չկարճաւ փորձառութեան իրեն թելագրած սրբաբնութիւններով ուղղելէ յետոյ, ի վերջոյ, 1935 թն, զայն լաւագոյն ճոխացուցած, և հմուտ օժանդակչներու թիւագրանքներով կրկին վերածնունդէ ետք ի յոյս կ'ընծայէ, ի շարք Արեւելեան լեզուաց հեմարանի քերականութեանց, որոնց շարքին 12, հատորը կը կազմէ իր այս գործը:

Այս յառաջարանին կը յաջորդէ հմտալից և հոռւ ներթափանցան մը, հայ յեղուի և գրականութեան խոսացուած պատմութիւնը, ուր կը ներկայացուի Նալիբէնի զրբըց հնդկաբոլական լեզուաբանութիւն մէջ, Ռուկելիի լեզուն և Ռուկելիարեան հայ գրականութիւնը, խոսքասկան գրաբարը, գրաբարի անկումը եւ վերականգնումը, յաշարեան ծանրակշիռ աղբիւրները հայ յեղուի վրայ, Յուսեանի պարբեր, հայ լեզուի նոր անկիւնադարձը, արաբերէնի անցողակն աղբիւրները, լատիներէնի՝ Ունիթընի լեզուն միջոցաւ՝ ունեցած աղբիւրները հայ լեզուի վրայ, միլին հայերէնը, ռումիլիան գրաբարը և ռումիլագիր գրգռիւրը կիրկիւնի ռումիլերէնի աստիճանական դարգացումը, արձանի գրառման տեսնագիրները, միլին հայերէն գրող հնդկաշահները, միլին հայերէնի ծայրարեանական եւ ձեւարեանական նոր երևոյթները, նոր հայերէն-գրաբարը մեռնող լեզուն, աշխարհաբարի աստիճանական տիրապետութիւնը, գրաբարեաններու և աշխարհաբարեաններու վէճը, աշխարհաբարեաններու յաղթանակը, արևմտահայ գրական լեզուն և արևմտահայ գրողները, հանդէսներ, թերթներ, արեւելահայ լեզուն և գրողները, ռուսահայ լեզուները և հանդէսները, ռուսահայերէնի և թրքահայերէնի գլխաւոր յատկանիշները, հայ գաւառաբարբառները, բարբառագիտութիւնը: Այս բոլորը՝ հմտալից, քաղմարտ-վաղակ, կանոնաւ, և ամփոփել Այս լեզուապատմական ներածութեան կը հետևի բուն քերականութիւնը, ուր ռուսահայերէնը և թրքահայերէնը հիւսնադրուին: Քերականութեան ամբողջ ընթացքին մէջ թէև մեր երկու գրական մեծ բարբառներն ալ, արևմտեան ու արեւելեանը, միասին աւանդուած են, բայց զխորի եւ նախապատմութեան միտումը չէպի վերջինը, և այս՝ անշուշտ շատ հասկնալի պատճառաւ: Ուստից այս տեղ կ'սկսէ աւանդու երկուքէն մէկին կամ միւսին նախապատմութեան խորքայն աշխ, կ'ուղեկիջ զխոսելու թէ քանաւոր է արգիւց երկուքն ի միասին — բաղիւստօրէն — ուսուցանելու այս միջոցով: Լեզուագիտչէ՞ր լինել արդեօք երկաքանիւրը ուրոյն կերպով ներկայացնել, և իտոյ մատնադէմ ընել մէկին և միւսին իւրաքանչիւր առաւելութիւնները:

Ներուի մեղի նաև քանի մը նկատողութիւններ: Էջ 26-ին վրայ կ'ըսուի թէ արևելահայերէնը տառագրութիւններ կը կատարուի գաղապարական ուղղագրութեան՝ իսկ արևմտահայերէնները մարդի ուղղագրութեան սկզբունքներուն համաձայն: Ըստ այսմ արեւելահայերէնը կը տառագրութէ Գէօթէ, կահրէ, ևայլն: Դիտել հիւսնաքերականութիւնը, կ'արեւելահայերէնը արաբերէնի աշխարհաբար օտար կ'են անուններուն եւ բառերուն եւ մասնաւորաբար

մեր հին գրականութեան մէջ գործածուածներուն համար կը կիրարկէ գաղապարական ուղղագրութիւնը, իսկ այժմեաններուն համար՝ նորը, այսինքն այն՝ որ անեղջ ներկայ կ'ընկնենքուն համապատասխան է. ու ասիկա՝ ասկ խուսափելու համար հնուամիջին արտառագրութիւններէ: Եւ ատոր հետք է որ կը գրենք Գէթօթէ, Գահրէ, Էջ 50, անպահանջու բարգրութեանց մասին խոսելով, 8րդ հատուածին մէջ՝ մարգարիկարը անպահանջու իմաստով կը թարգմանէ «menschenähnlich», ինչ որ ընդունելի է, որովհետեւ այն բառի է կերպարը մեմն, պէտ (ähnlich) էի նշանակել, այլ կերպարմն, օկպ, Kehr (=*forme*). այսինքն ոչ թէ մարդու պէն, այլ մարդու կերպարմն է: Կեռնապէս պէտ է թարգմանել mit menschlichen Gestalten — էջ 95, 2, նկատողութեան մէջ, ուր կու, կըի ծագման մասին Լ. Այրընիանի և Մ. Արդեանի կարծիքները մէջ կը բերուի, կ'անտեսուի երբեք կարծիքը, յիշուած Դուրեան Սրբապիւն Այրուրէնքի եւ գիրի տակ: Վայ ուրիշ կարծիք ընէ ալ, որուն համաձայն մեր կ'«=»կուր կ'ընայ նոյնացուել թաւմատական ք, իկ, ka, և նախաձանկիւն հետ, որ քային ընդունելութեան առջև գրուելով՝ ներկայ ժամանակ կը լինէ և կամ՝ արաբերէն եր կամ եռնի հետ, ուր անմասնական ներկայ և անկատար Գ. Գէթերուն սկիզբը կը գրուի: Դուրեան Սրբապիւն Այրուրէնքի և Մ. Արեւելահայերէնքի մասին կ'ըսէ. «Պատմական քերականութեամբ գիրքին չէ մեկնել այս երևոյթը (կու — կը), բայց բանաւոր է իրի բացատրութիւնը»:

Յատկա ընթերցողին կը ներկայացուի քերականական նոյն ձևին տարբերակները և չլուսի թէ օրէն է նախորդներին, և քերականականը. օր. պիսի վկարդամ, չպիսի կարդամ: Աշխարհաբարի քերականութեան կը յաջորդէ գրաբար քերականութեան ընդհանուր անկարիքը:

Այս գրուած են ռուսահայերէնէ և թրքահայերէնէ արձակ և օտարաւոր մեծ յալոցութեամբ զատուած հատընտիր հատուածներ, որոնց կը յաջորդեն քերականութիւն և ընթերցումներու հայ — գերման բառացանկը:

Քերականութեան լեզուն մաքուր. յստակ և պարզ է, հազարագիւտ են հոն նորակերտ քերականական գերման բառերը, որոնք այսօր կը փոխարինեն լատներէն բառերը (Der Grosse Duden, Grammatik եւ Rechtschreibungs մէջ), բրօքէտները միջազգայնացած լատին քերականական բառերը եւ քաղաքականութիւնները կը կիրարկէ, եւ այդ իսկ պատճառաւ իր այս գործը շատերու մատչելի կ'ընայ ըլլալ:

Ի վերջ բանիւ, ըսենք որ շատ հմտալից, կանոնաւոր գաղափարած, լեզուապատմական ներկատողութիւններով զոգուել, ստուգագոյն թարգմանութիւններով, համեմատականութեան խընամայ ուսուցումով այս քերականութիւնը կը գերելու է իր նախորդներէ, և այս ամէնը կը պարտինք հնդկահայի հմտութեան և խղճման աշխատութեան: Շնորհաւորելի է բրօքէտները իր այս լաւ ձեւաւորակին համար, որ գնահատենք զայն մեծապէս, և կը յանձնարարենք գերմանացի հայերուն և օտարներուն:

ՅՈՒՍԻԿ ՎՊԻՆ

Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԱՄՍՕՐԵԱՏ ԼՈՒՐԵՐ

Անցելով Սեպտեմբեր ամսուան ընթացքին, Ս. Աթոռոյ ՅԻՈՐԷՄ Ժողովը տաւ անդամներ Նիստ ունեցաւ, երօն, Գեր. Ասեանը՝ Կինդ, Իսկ Ուսումն. Խորհուրդը՝ երկու անգամ:

● ԴՆ. 26 Օգոստոս. — Տ. Գերբ Վրդ. դարձաւ Պէրսեթէ:

● Եր. 29 Օգոստոս. — Վաղուան Վերափոխման կրթականութիւն, հանդիսապետութեամբ Ս. Պատարաքը Հոր «Հրաշափառ» թափօր ի Գերթեւմանի, յետոյ կրթականութիւն ժամբարդութիւն, նախատեսակ է եկեղեցի:

● Կիր. 30 Օգոստոս. — Վերափոխման առաւօտու ժամբարդութիւնը ի Ս. Յակոբ. ապա ի Գերթեւմանի «Հրաշափառ» թափօրով: Տ. Գերբ Վրդ. պատարաքեց. Ս. Պատարաքը Հայրը քարոզեց շէշ-հայրին առ ոտ խաչին Յիսուսի մայր Նորայ Ընծա. Ս. Կուսին վրայ մատնեցին ըրաւ բարձր հոգւոյ տրուող իկըն է գերեզմանը մայրը, որ իր զաւակին մէջ ընտանիքին նշանակը փռնատեղէ աւելի՝ արդարութեան է ճշմարտութեան գործիչ մը տեսնելով, քայլաքայլով է համարեալ թափանքներու կը հանդիսանայ անոր մասու չափ չար չարանքներու տեսողութիւն:

● ԲՆ. 31 Օգոստոս. — Մեծերոցի առթիւ Ս. Պատարաքն ի Ս. Փրկիչ. քարոզեց Տ. Տիւրք Վրդ. անդադարաւորով Գերթեւմանի պարագի գերեզմանին ներշնչած անճարարութեան յոյսին, յորդորեց խորհիլ որքան երկարաւոր կեանքի անկայուն նուիրեան, նոյնքան հանգեղեցալիկ մշտակայուն պատան վրայ, և շնամբ առտեղ կեանքը ընկ պատարաքութիւն անդեղորին:

● Կիր. 6 Սեպտ. — Ս. Պատարաքը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն, մեր վերնալարի մատարան երաշխաւոր Ս. Աստուածածանի սեղանին առջև:

● ԴՆ. 8 Սեպտ. — Տ. Մեծերոց Սրբազան վերադարձաւ Պէրսեթէ, միասին էր Տանն Կրկիկոյ Կաթողիկոսական Ընդհ. Փոխանորդ Տ. Պետրոս Ս. Արքեպիսկոպոս:

● ԵՆ. 10 Սեպտ. — Նորընծայ Տ. Հմայեակ Արքեպիսկոպոսը Ս. Պատարաքը մատուց ի Ս. Յակոբ:

● Ուր. 11 Սեպտ. — Նորընծայ Տ. Ոսկի Արքեպիսկոպոսը Ս. Պատարաքը մատուց ի Ս. Յակոբ: — Սերկոյին, Ս. Պատարաքը է Միտրանութիւնը խմբում մը ունեցան ի պատիւ Տ. Պետրոս Սրբազան Սարահանի:

● Կիր. 13 Սեպտ. — Գիւտ Գուտայ տոնին առթիւ Ս. Պատարաքը մատուցուեցաւ ի Գերթեւմանի, քարոզեց Տ. Յուսէփ Վրդ. օրուան աւետարանի ընթերցումէն՝ Տիբերական Ժողովութիւնին և խաղաղութիւն հանգէպ խորհրդաւ ժողովուրդներ ըրաւ, վերընծելով կեանքը խու-

վող ամենորեայ յաղաճները և անոնց պատճառ յոյց տուաւ կրօնական վատասեղանը, և խաղաղութեան գերագոյն միջոց նկատեց ջրիտառեալան բարոյականի ուժեղացումը:

● Եր. 19 Սեպտ. — Բաղմամայ միաբան ծեղունի Գերբ Պողոսեանի, որ երէկ մեռած էր, յաղաղականութիւնը կատարուեցաւ:

● Կիր. 20 Սեպտ. — Ս. Պատարաքը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան տաճարի վերնալարի մատարան մէջ. քարոզեց Տ. Գոսպ Վրդ. «Ո՛ր մատուցէ այդք քար ի քարի վերայ» բնաբանով. բացարեւել թէ Ժողովութեանը կեանքին մէջ հոգին կրօնքն ու բարոյականին է. երբ աստուորութիւն այդ հոգին՝ կը մեռնի մարմինը, որ քաղաքական է ընկերային կեանքն է:

— Տ. Սեֆ Վրդ. վերադարձաւ Պալկարիայէ:

● ԲՆ. 21 Սեպտ. — Ս. Գուսի ծննդեան տոնին առթիւ Տ. Մեծերոց Սրբազան պատարաքեց և քարոզեց ի Գերթեւմանի. պանծալուց Աստուածամոր ամբիծ կեանքը, որ իբրեւ երկնային ծխածան կամարանման փայլեցաւ ջրիտառեալան բարոյականին վրայ, իբրեւ խորանայալ բաճարութիւն՝ հովանաւորելով Աւետարանի յաղմական գնացքը մարդկային կեանքի մէջ աշխարհի վրայ:

● Եր. 26 Սեպտ. — Խաչվերացի կրթականութիւն, Կենաց փայտի մատնեց մեծ խաչ մեծ թափօրով, երեկոյի ժամբարդութեան վերջ, փոխադրուեցաւ Աւագ սեղանի վրայ, հանդիսապետութեամբ Ս. Պատարաքը Հոր:

● Կիր. 27 Սեպտ. — Խաչվերացի առթիւ հանգիսեւ պատարաքեց Ս. Պատարաքը Հայրը, եւ քարոզեց. Խաչեալն իսկական իմաստով վրայ. անոր մէջ ցուցնելով նշանէ մը աւելի նշանակութիւն մը, այսինքն իբէ մը և նոյն իսկ պատկերէ մը աւելի գործողութիւն մը և կեանք մը. ընտել կրօնի հասկնալ, ըստ, անոնք որ կրնան ըմբռնել թէ ինչ է խաչուելը, որոնք կրնան իրենց խիղճին մէջ փոխադրել խաչուած Քրիստոսը, Բացարաք թէ այս ըմբռնումը մեր մէջ եւս բոլորովին լուսաւոր չլլալուն համար է որ յաճախ երկդիմ ժողովութիւն մը կ'ունենանք անոր խորհրդորդին հանդէպ, մերթ յետագայան բան մը տեսնելով մեր մէջ և մերթ բարձրագոյն իմաստութիւնը: Վերին չունենանք, յորեք, այս թիւը վերաբերմունք մը անոր նկատմամբ, եթէ չմտնանք թէ ան միշտ կը ներկայացնէ տանջանքը. տանջանքը՝ որմէ խաչ իմաստով մարդիկ Քրիստոսի խաչելութեանն առաջ, առ որ կը խոյանալ մարդը Գողգոթայի տաճարէ ետքը, այսինքն յորմէնեւ հասկցուց իրեն Աւետարանը թէ Աստուծոյ կեանքին հետ հաղորդակցութեան մեր իղը վշտագին համարով մըն է որ կը գտնէ միշտ իր գոհացումը: — Ս. Պատարաքն վերջ կատարուեցաւ մեծահանգէս հոգեհանգիստ վառն Սերկոյեանի բարեբար հարազատներու, Քրիստոսի և Կարապետի — Սերկոյին կատարուեցաւ Խաչվերացի անդատան, մեծ շքեղութեամբ:

ՀԵՏԵՒԵԱԼՆԵՐԸ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏՏՐԱՏԷՆ

ՍԱՔՈ ՄԻԿԻՆԵԱՆ, (Նաիրի Զարեան), Պոէմ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 16, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՆԱԽԱՊԵՏ ՍՏՈՐՄՖԻԼԴԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ԴԵՊԻ ՆՐԿԻՆԻ, (Մարկ Թուին), Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 78, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՁԻՆԸ ԹԵՆԵՐԻ ՎՐԱՅ, (Ա. Գարբի), Վիպակ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 52, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՔԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, (Վահան Տէրեան), Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 123, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԺԱՄԸ ՔԱՆԻՍՆ Է, (Մ. Իլին), Պատմաաճքներ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 206, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՏԱՂՆՐ, (Պետրոս Դուրեան), Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 92, 8⁰, մէկ օրինակ:
ՁԻՆԱՊԱՐՀ ՆԵՐՆԵՐՈՒՄ, (Վ. Դարեան), Ժանապարհորդագրական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 46, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՄԵՐ ՊԵՏԱՆԻ ՍՏԵՂՄԱԳՈՐԾՈՂՆԵՐԸ, (Ս. Սարգսեան), Մանկական, Երևան, Հայպետհրատ, 1936, էջ 64, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԲԱՄՊԱԿ, (Գ. Աղաջանեան), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 36, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՀԻԴՐՈՄԵՏՆԵՐՈՂՈՒԹԻԱՅԻ ԴԵՐԸ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, (Ա. Ներսէսեան), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 62, 8⁰, մէկ օրինակ:
ՊԵՏՐԱՍՏ ԵՂԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՔՐԻՍՏԻԱՆԱՆ ՊԵՏԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ, Գիւղատնտեսական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 37, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԷՔՍԿՈՒՐՄԻՍԻԱՆԵՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵՂՈՒ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ ԵՒ ՏԵԽՆԻԿԱՆ, (Լ. Խաչատրեան), Մանկավարժական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 38, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ԿԵՐԱԿՐՈՒՄԸ, (Պրոֆ. Պապով), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 618, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԽՈՇՈՐ ԵՂՋԻՐԱՒՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԻ 1936Ի ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ՍԵՐՄՆԱԻՐՄԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳ, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 37, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՁՈՐ ԿՈՒԼՏՈՐԱՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՄ, (Ա. Ափուշեան), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 110, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԱՌՈՒՈՑՏԻ ՄՇԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱԳՐՈՑՈՒՑՄՈՒՆԴՆԵՐ, Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 23, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԹԻԹԵՆԱՅԵՂԿԱՒՈՐ ԲՈՅՍԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, (Հ. Փանոսեան), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 88, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԱՒՈՐ ԲԱՄԲԱԿԱՑԱՆՆԵՐԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԱԿԵՐԱՆՔԵԱՆ ՍՂԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՂՈՒՅՈՒՄԻՆ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 147, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՀՐԱՀԱՆԳ 1936Թ. ԲԵՐՔԻ ՀԱՇՈՒԱՌՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, Երևան, 1936, էջ 16, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՄԻՆՏԵՏԻԿ ԿԱՌԱՋՈՒԹԻՒՆ, (Ս. Յարութեան), Գիտական, Երևան, 1936, էջ 36, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՏԱՎԱՐՄԻՒ ՀԱՇՈՒՆԵՐ, (Ա. Ա. Որով), Գիւղատնտեսական, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 116, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԳԻՒՂԱՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 266, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՄԱՐԴՈՒ ԱՆԱՏՈՄԻԱ, (Ա. Ն. Կարանով), Գիտական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 270, 8⁰, մէկ օրինակ:

ՀԱՅԱՀԱՏԻԿԱՅԻՆ ԿՈՒԼՏՈՐԱՆԵՐԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ, Երևան, Գիւղհրատ, 1936, էջ 172, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԿՈՒՍԱԿԱՑԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԿԱՆԴԻ ԵՒ ԱԳԻՏԱՑՈՒՄԻ ՄԱՍԻՆ, Երևան, Հայպետհրատ, 1936, էջ 109, 8⁰, մէկ օրինակ:

ԳՐԲՈՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑՈՒՄ, (Մ. Սանթրոսեան), Դպրոցական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 49, 80, մէկ օրինակ:

ԹՈՒԱՔԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՍԱԳԻՐՔ, (Ն. Ս. Պապոզյան), Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 100, 80, մէկ օրինակ, Միջին և Առաջին դասարաններու համար:

ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԵՐ, Պրահ Ը., Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 46, 80, մէկ օրինակ:

ԴՊՐՈՑԻ ՄԱՍԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ, Երևան, Կուսհրատ, 1936, էջ 156, 80, մէկ օրինակ:

ՋՈՑ ՊԱՊԻԿԸ, (Մ. Կերեկեան), Մանկական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 20, 80, մէկ օրինակ:

ՆԵՎՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ, (Գ. Դրոյ), Առողջաբանական-Բուսական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 64, 80, մէկ օրինակ, Ռուս-Հայ:

ՀԱՅՈՑ ՀԵՋՈՒԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, (Ի. Սեւակ), Դասագիրք, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 173, 80, մէկ օրինակ:

ԾՐԱԳՐԵՐ ՄԵԾԱՀԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆԳՐԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 40, 80, մէկ օրինակ:

ՀՐԱՀԱՆԿՆԵՐ ՈՒՍՈՒՑԻՋՆԵՐԻ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 36, 80, մէկ օրինակ:

ՀՐԱՀԱՆԳ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ ԱՆՅԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 15, 80, մէկ օրինակ:

ԻՆՁԻՑ ՍԿՍԵԼ, Երևան, Հրատ. Քաղաքի, 1936, էջ 21, 80, մէկ օրինակ:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, էջ 106, 80, մէկ օրինակ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԻՏՈՒԹԵԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, էջ 43, 80, մէկ օրինակ:

ՍՈՑԻԱԼԻՋՄ ԵՒ ԿՈՍՏՆԻՆԻԶՄ, (Ա. Ստեյկի), Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, էջ 74, 80, մէկ օրինակ:

ԿՈՒՍԱԿԱՆ ՎԵՐԱՀԱՅՈՂՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՁՆԱԾՈՂՈՎԻ ԼՍ. ՊԼԱՆՈՒՄԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ, Կուսակցական, Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, էջ 85, 80, մէկ օրինակ:

ՊԱՐՏԱԳԻՐ ԶՍՈՎԵՏ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, 1936, Երևան, էջ 31, մէկ օրինակ:

ՀՐԱՀԱՆԳ ԶԻԱԳԼԻԻ ԱՆՁԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑԻՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ, Երևան, 1936-Քանաքեռէն Տպ., էջ 11, մէկ օրինակ:

ՀՐԱՀԱՆԳ ԳԻՒՂԱՐՈՂՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՇՈՒՅՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԶԵԻՆԵՐԸ ՀՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, Երևան, Հ. Ս. Խ. Հ. Վարչ. Տեսչ. 1936, էջ 55, 80, մէկ օրինակ:

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՔՂՔ. ԽՈՐՀՐԴԻ ՍԵՎՑԻԱՆՆԵՐԻ, Կուսակցական, Լենինական, 1936, էջ 11, 80, մէկ օրինակ:

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՏԱՐԻՖԱՅԻՆ ԼԱՄԱՁԱՑՆՈՒԹԻՒՆԻՑ, Երևան, Հայուղարարի հրատ., 1936, էջ 42, 80, մէկ օրինակ:

ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՐԱՍՏՈՒԳԻՉ ՅԱՆՁՆԱԾՈՂՈՎՆԵՐԻ, Երևան, ՀՍԽՀ Ֆինոնդ-կոմատի հրատ., 1936, էջ 8, 80, մէկ օրինակ:

ՊՐՈՑԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱՆԴԱՄԱՏՄՈՒՄԵՐ ՏԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ, Երևան, ՀԱՄ Խ. Ի հրատ., 1936, էջ 31, 80, մէկ օրինակ:

ԿՈՒՍԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԿԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, (Ա. Ա. Անդրեյեւ), Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, էջ 33, 80, մէկ օրինակ:

ՊԱՐՏԱԳԻՐ ԱՆԱՄԱՌՈՒԹԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ, 1936, էջ 27, 80, մէկ օրինակ:

ԼՍԵՑԻՔ ԽՈՍՈՒՄ Է ԵՐԵՒԱՆԸ, Հանրապետական Ռատիոյ Կոմիտէ, 1936:

ՀՐԱՀԱՆԳ ԿՈՒՏՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՕՊԵՐԱՏԻՒ ՀԱՇՈՒՅՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ, Երևան, 1936, էջ 49, 80, մէկ օրինակ:

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ, ՀԱՄ Խ. Ի հրատ., Երևան, 1936, էջ 27, 80, մէկ օրինակ:

ԵՐԵՒԱՍՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՍՏԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ, (Ա. Ա. Անդրեյեւ), Երևան, Հայկուսհրատ, 1936, էջ 44, 80, մէկ օրինակ:

ԼՈՒՍՆԻ ՎՐԱՅ, (Հռիփսիմէ Պողոսեան), Մանկական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 31, 80, մէկ օրինակ:

ԵԳՈՐԿԱՆ, (Պ. Դավթիւով), Մանկական, Երևան, Պետհրատ, 1936, էջ 59, 80, մէկ օրինակ: